

РОЗДІЛ 2

ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА РОЗВИТОК РЕАЛЬНОГО СЕКТОРУ ЕКОНОМІКИ В ПЕРІОД ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ЗРУШЕНЬ НАЦІОНАЛЬНОГО ГОСПОДАРСТВА

2.1. Зміст та роль фінансового планування в управлінні підприємствами реального сектору економіки

Стійка та ефективна робота підприємств у сучасних умовах неможлива без дієвої системи менеджменту, що ґрунтується на використанні новітніх методів та прийомів управління. Важливу роль у системі управління підприємством відіграє планування його фінансово-господарської діяльності. Перехід вітчизняної економіки від командно-адміністративної системи до ринкових відносин призвів до того, що планування багато в чому втратило своє значення на всіх рівнях управління. Водночас накопичений за останні десятиліття досвід функціонування суб'єктів господарювання в ринкових умовах доводить, що недооцінка ролі планування в діяльності підприємств є стратегічною помилкою.

Існує думка, що планувати діяльність підприємств в умовах мінливої ринкової ситуації – марно витрачати сили та час. Проте, як свідчить досвід ефективно працюючих підприємств, існує прямий зв'язок між успіхом підприємств і плануванням їхньої діяльності [31]. Адже саме рішення, прийняті в секторі планування, є основою для рішень, що приймаються в межах виконання інших управлінських функцій, таких як організація, мотивація та контроль. Тому ефективне планування є важливим фактором успіху суб'єктів господарювання в сучасній економічній діяльності.

У працях вітчизняних та закордонних учених, таких як Р. Акофф, М. В. Афанасьєв, А. Є. Ачкасов, Г. Н. Бутов, Г. С. Драпкіна, В. М. Дякон, Р. І. Жовновач [14], Е. А. Зінь, Л. А. Лаврів, М. Мескон, В. Є. Москалюк, Г. В. Тарасюк, Л. І. Шваб, О. М. Ястремська та ін. приділяється достатньо уваги питанням теоретичного та методичного обґрунтування розробки та впровадження ефективної системи планування на підприємствах.

Невід'ємним елементом фінансового менеджменту підприємств реального сектору, однією з його ключових функцій, що забезпечує збалансованість між усіма ресурсами, процесами та результатами фінансово-господарської діяльності та без реалізації якої процес фінансового управління не може здійснюватися на достатньо високому рівні є фінансове планування. Фінансове планування виконує інтеграційну роль у процесі управління та забезпечує фінансове обґрунтування загальної стратегії підприємства, включаючи фінанси, виробництво, маркетинг, управління персоналом тощо.

Окремим теоретичним, методичним та організаційним аспектам фінансового планування присвячено багато праць вітчизняних та закордонних науковців, таких як: Р. Акофф, Г. Базецька, О. Біла, М. Білик, І. Бланк, В. Бочаров, І. Брігкхем, В. Гриньова, А. Ільїн, Р. Каплан, В. Ковальов, М. Коробов, І. Мойсеєнко, А. Поддєрьогін, Г. Тарасюк, О. Терещенко, Ю. Ткаченко, Г. Ситник, Р. Слав'юк, Д. Фіннерті, Дж. Хорн, М. Чумаченко та інших.

Нині функціонування суб'єктів господарювання в умовах загострення конкурентної боротьби, високого рівня невизначеності та динамізму зовнішнього середовища не тільки суттєво підвищує роль та значення планування, а й вимагає його застосування в комплексі з ринковими методами управління. Це потребує подальших наукових теоретичних обґрунтувань та досліджень системи планування підприємств у контексті її якісних змін та адаптації до ринкових умов.

Сучасні проблеми фінансового планування на вітчизняних підприємствах реального сектору економіки також є недостатньо вивченими та малорозробленими в теоретичному плані, а методологія фінансового планування потребує удосконалення. Не досягнуто єдності думок щодо визначення сутності та змісту фінансового планування в різних сферах економіки, його комплексного формування та функціонування. Фінансове планування на багатьох вітчизняних підприємствах практично не розвивається, що призводить до незбалансованого формування та використання фінансових ресурсів. Відсутні чіткі теоретико-методичні розробки, які придатні для ефективного практичного використання підприємствами. Тому наявність потреби у фінансовому плануванні на сучасних підприємствах реального сектору викликає необхідність подальшого розвитку та дослідження цієї проблеми.

Метою цього дослідження є систематизація й узагальнення наукових положень щодо визначення сутності, мети, завдань, функцій, обмежень і передумов застосування планування на підприємствах та формування цілісного бачення процесу планування як економічної категорії; дослідження сутності поняття фінансового планування на підставі всебічного аналізу наукових праць за цією темою, обґрунтування ролі та необхідності фінансового планування в управлінні підприємством, виявлення проблем та стримуючих факторів реалізації фінансового планування в сучасних умовах господарювання та окреслення основних напрямків їх вирішення; обґрунтування ролі та необхідності здійснення фінансового планування на підприємствах реального сектору економіки, дослідження особливостей та проблемних питань організації фінансового планування зазначених суб'єктів господарювання, а також визначення шляхів удосконалення процесу фінансового планування на підприємствах реального сектору економіки в сучасних умовах.

На сьогодні планування як найважливіша функція управління розглядається як дієвий інструментарій для аналізу, регулювання і вдосконалення роботи суб'єктів господарювання та стабілізації їхньої діяльності в мінливих умовах зовнішнього та внутрішнього середовища. Тому на сучасних підприємствах необхідно забезпечувати можливість розробки та впровадження ефективної системи планування, що спрямована на досягнення бажаного стану підприємства в майбутньому з урахуванням невизначеності та ризику.

Загальний зміст планування як процесу людської діяльності полягає в проектуванні бажаного майбутнього стану [4]. У сучасній науковій літературі єдиного, універсального й загальновизнаного визначення поняття «планування» на сьогодні немає. Планування розглядається з різних поглядів: як наука, функція управління, вид діяльності, форма наукового передбачення майбутнього, процес розробки планів тощо (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Наукові підходи до визначення сутності категорії «планування»

Джерело/автор	Сутність економічної категорії «планування»
Акофф Р. [2]	Планування – це проектування майбутнього і бажаних шляхів його досягнення
Абросимов І. Д., Медведев В. П. [1]	Планування – це функція, за допомогою якої менеджер визначає курс своїх дій і діяльність з оволодіння майбутнім, що завершується складанням плану
Бутов Г. М. [7]	Планування – особлива форма діяльності людей щодо вибору оптимального варіанта, який забезпечує адаптацію або опір соціальної чи економічної системи до впливу зовнішнього середовища
Герчикова І. М. [11]	Планування – це початковий етап управління. Планування є не єдиною дією, а процесом, що продовжується до завершення планованого комплексу операцій
Джонсон Р., Каст Ф., Розенцвейг Д. [10]	Планування – процес, за допомогою якого система пристосовує свої ресурси до змін зовнішніх і внутрішніх умов
Ковальов В. В. [21]	Планування – процес розробки та прийняття цільових установок і визначення шляхів найбільш ефективного їх досягнення
Кузик Б. М., Кушлин В. І., Яковець Ю. В. [23]	Планування – процес наукового та емпіричного обґрунтування цілей та пріоритетів соціально-економічного розвитку із визначенням шляхів та засобів їх досягнення
Кураков Л. П., Кураков В. Л., Кураков О. Л. [24]	Планування – складова частина управління, розробка і практична реалізація планів, що визначають майбутній стан економічної системи, шляхів, способів і засобів його досягнення
Мескон М. [26]	Планування – це процес вибору цілей і рішень, необхідних для їх досягнення
Москалюк В. Є. [33]	Планування – це наука, що охоплює сукупність систематизованих знань про закономірності формування й функціонування різних господарських систем
Тарасюк Г. М., Шваб Л. І. [38]	Планування – полягає в розробці та обґрунтуванні цілей, визначенні найкращих методів і способів їх досягнення при ефективному використанні всіх видів ресурсів, необхідних для виконання поставлених завдань і встановленні їх взаємодії

Нині планування є наукою, що охоплює сукупність систематизованих знань про закономірності формування і функціонування різних господарських систем. Наука планування – це система упорядкованих знань про суть, методологію, методику й організацію планування. Мета науки планування як складової економічної науки – описати, обґрунтувати та передбачити процес і явища дійсності (теоретичне відображення дійсності). Роль цієї науки і потреба в ній з боку суспільства постійно зростають [4].

Деякі автори [10; 40] розглядають планування як процес, за допомогою якого система пристосовує свої ресурси до змін зовнішніх і внутрішніх умов. Інші автори, наприклад Р. Акофф, представляють планування як форму наукового передбачення та проектування майбутнього.

Одні дослідники визначають планування з позиції методології [23], інші – як спосіб свідомого цілеспрямованого управління та регулювання соціально-економічного розвитку [1; 11].

Слід зазначити, що погляди закордонних і вітчизняних авторів з приводу трактування сутності планування досить різноманітні, але вони не суперечать один одному. Відмінності, головним чином, зумовлені тим, з яких позицій розглядається планування, який з його аспектів є пріоритетним у конкретному дослідженні. Оскільки кількість таких аспектів досить велика, то відобразити їх усіх в одному визначенні дуже важко. Але більшість авторів сходяться думкою про те, що загалом планування виступає інструментом постановки цілей та визначення шляхів і засобів їх досягнення.

В економічній літературі сутність планування прийнято розглядати залежно від макро- та мікроекономічних умов діяльності. На макрорівні планування є важливим елементом системи управління суспільством і засобом реалізації соціально-економічної політики держави. На мікрорівні планування виступає як внутрішньофірмове планування виробничо-господарської діяльності підприємства.

У наукових працях виділяють два основні підходи до визначення планування на мікрорівні – загальноекономічний, який розглядає планування як самостійний процес, що має свої цілі й завдання, та управлінський, який представляє планування як одну з функцій управління [25]. Обидва аспекти планування тісно взаємопов'язані між собою, але необхідно зазначити, що в економічній літературі дедалі більшого поширення отримав саме управлінський підхід, що пояснюється вирішальною позицією менеджменту в умовах ринкової економіки (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Визначення сутності дефініції «планування» на макрорівні

Джерело/автор	Сутність
1	2
Алексєєва М. М. [3]	Планування – це передбачення цілей організації
Ачкасов А. Є. [4]	Планування – це процес підготовки рішень про організацію раціональної діяльності підприємства шляхом порівняльної оцінки різних альтернативних варіантів дії в передбачуваних умовах
Брігхем Ю. [6]	Планування – одна з чотирьох функцій менеджменту, яка визначає цілі організації, основні напрямки та засоби їх досягнення
Драпкіна Г. С. [13]	Планування – це вміння передбачати цілі організації на перспективу, способи їх реалізації, ресурсне забезпечення та контроль за досягненням поставлених цілей
Зіміна Л. Ю. [15]	Планування – це практична діяльність по розробці перспектив розвитку підприємства, що ґрунтується на передбаченні змін в його роботі
Зінь Е. А. [16]	Планування – це процес виконання цілей і шляхів їхнього досягнення. Воно охоплює всі рівні ієрархії підприємством
Ільїн А. І. [17]	Планування являє собою управлінську діяльність, яка передбачає розробку стратегії і тактики ведення виробничо-господарської діяльності, а також визначення шляхів досягнення стратегічних та тактичних цілей підприємства
Новіков Б. В. [27]	Планування – процес формування місії та цілей організації, вибору специфічних стратегій для визначення та отримання необхідних ресурсів з метою забезпечення ефективної роботи організації в майбутньому
Селіверстов О. О. [20]	Планування – це упорядкований, заснований на обробці інформації процес щодо розробки комплексу планів підприємства, які визначають показники для досягнення цілей у майбутньому. У загальному вигляді – це процес формування образу майбутнього та прийняття рішень для успішного функціонування підприємства

Таким чином, планування на підприємстві являє собою процес формування й обґрунтування економічних цілей суб'єкта господарювання, вибір оптимальних напрямів їх досягнення згідно із наявними ресурсами шляхом розробки та прогнозування системи якісних і кількісних показників розвитку підприємства, що є основою для його ефективної діяльності (рис. 2.1, 2.2).

Головною метою планування діяльності підприємства є розробка та побудова системи планів для досягнення бажаних результатів діяльності підприємства та забезпечення виробничого процесу необхідними за обсягами та структурою матеріальними, трудовими та фінансовими ресурсами.

Функціонування системи планування на підприємстві повинно забезпечувати швидке реагування на зміну умов зовнішнього середовища; продуктивну взаємодію між усіма підрозділами; діагностику ймовірних загроз та їх мінімізацію; передбачення перспектив розвитку на конкретний період; забезпечення максимальної ефективності та оптимального використання ресурсів; підтримання конкурентоспроможності продукції та підприємства; покращення фінансово-господарського стану та підвищення стійкості функціонування підприємства; успіх на ринку, високі та стійкі темпи розвитку; забезпечення пропорційного та збалансованого розвитку суб'єкта господарювання відповідно до вимог і потреб ринку. Об'єктивна можливість і необхідність планування на підприємстві обумовлюється тим, що з його допомогою забезпечується тісний взаємозв'язок усіх напрямків роботи суб'єкта господарювання, починаючи з виробництва та закінчуючи збутом готової продукції.

Ефективність застосування системи планування виявляється в найбільш раціональному і найменш ризикованому використанні матеріальних, фінансових та трудових ресурсів підприємства.

Складність та високий динамізм сучасних економічних процесів у нашій країні створюють нові передумови для застосування науково обґрунтованої системи планування діяльності вітчизняних підприємств. Необхідно використовувати принципово нові підходи до планування, адже зміни тільки у сфері технології планових розрахунків дозволять лише незначно підвищити ефективність планової роботи.

В умовах трансформації економіки України необхідність фінансового планування на підприємствах реального сектору економіки визначається обмеженістю матеріальних та фінансових ресурсів, високим рівнем ризиків та нестабільністю зовнішнього середовища, посиленням конкуренції, новими підходами до управління, необхідністю координації діяльності підрозділів підприємства та іншими факторами.

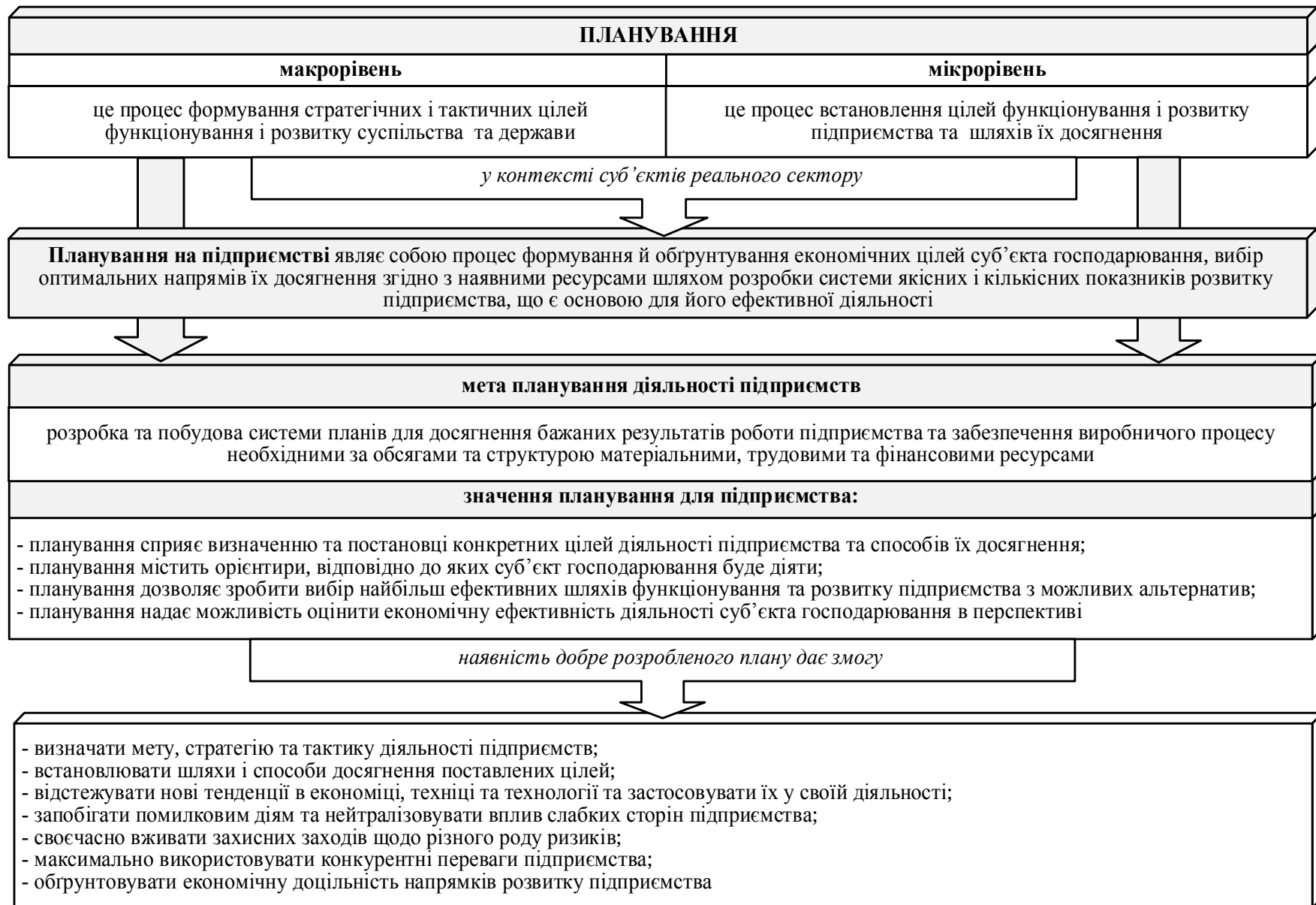

Рис. 2.1. Сутність, мета та значення планування діяльності підприємств

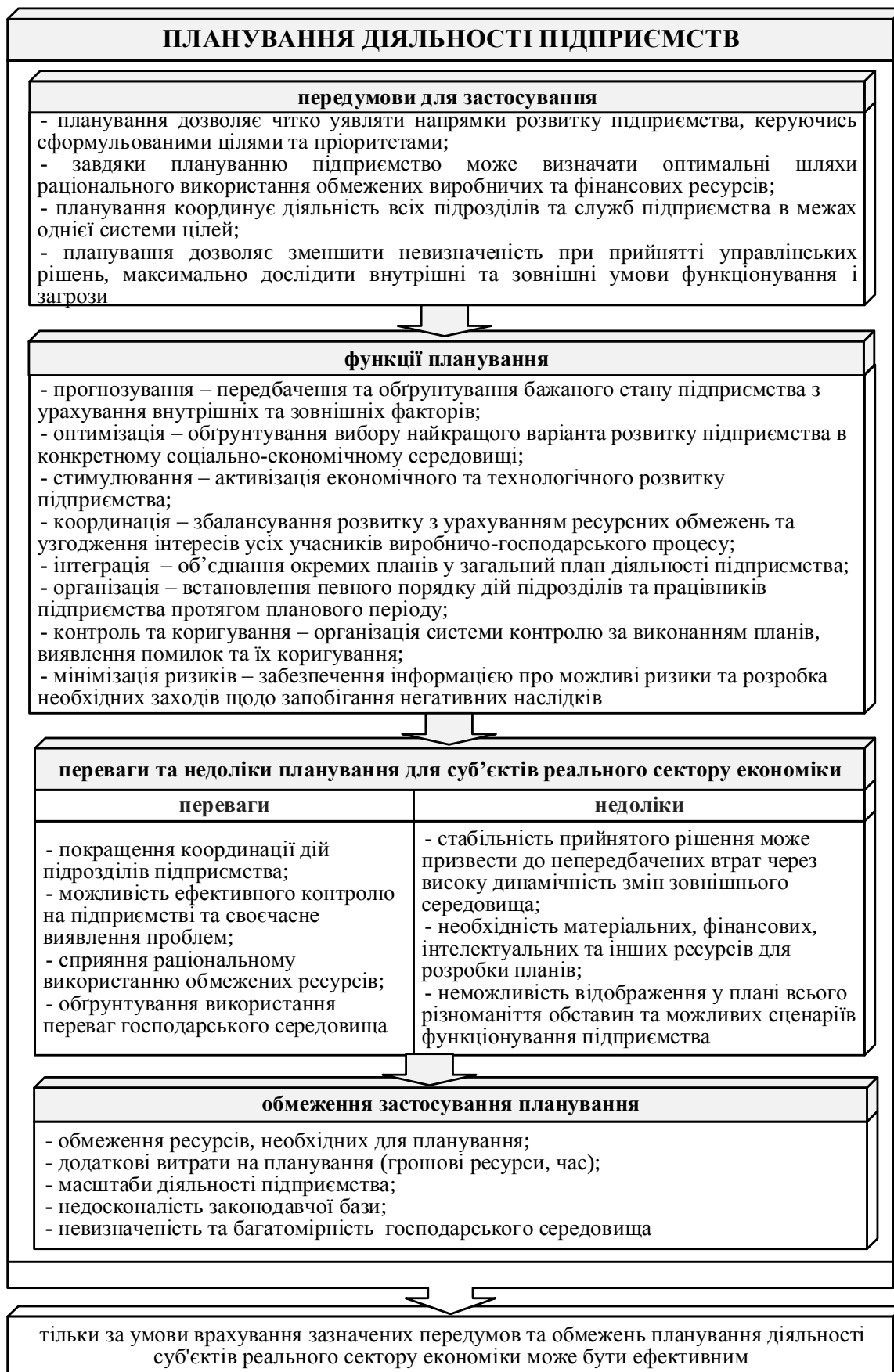

Рис. 2.2. Теоретичні засади дослідження планування діяльності підприємств як наукової категорії

Впровадження ефективної системи фінансового планування на сучасних підприємствах дозволяє раціонально розподіляти обмежені фінансові ресурси, сприяє досягненню високих фінансових результатів, фінансової стійкості та рівноваги, успіху на ринку, розширенню матеріально-технічної бази, вирішенню питань соціального характеру та матеріального стимулювання працівників.

Сучасне фінансове планування повинно поєднувати позитивний досвід командно-адміністративної системи планування, потужну зарубіжну теорію і практику та новітні напрацювання в цій сфері, що диктуються мінливими умовами сьогодення.

Більшість українських і закордонних учених відводять фінансовому плануванню одне з ключових місць і в плануванні господарської діяльності, і в управлінні підприємством загалом. Науковці по-різному трактують сутність дефініції «фінансове планування» (табл. 2.3). Так, деякі автори розглядають фінансове планування у вузькому аспекті, як процес складання прогнозової фінансової звітності. Безумовно, зазначений аспект є вагомим складовим фінансового планування, але недоречно ототожнювати ці два поняття, адже прогнозування не відображає весь зміст і значення планування.

Таблиця 2.3

Наукові підходи до визначення дефініції «фінансове планування»

Автор	Сутність поняття «фінансове планування»	Ключові слова
1	2	3
Слав'юк Р. [36]	«... фінансове планування являє собою розрахунок обсягів фінансових ресурсів за джерелами формування і напрямками використання у відповідності з виробничими і маркетинговими показниками підприємств на плановий рік»	розрахунок обсягів фінансових ресурсів
Партін Г., Загородній А. [32]	«... фінансове планування – це розроблення системи фінансових планів за окремими напрямками фінансової діяльності підприємства, які забезпечують реалізацію його фінансової стратегії у плановому періоді»	розробка фінансових планів
Кириленко О. [19]	«... фінансове планування - це один з елементів діяльності, пов'язаної з управлінням фінансами, складова частина всього народногосподарського планування. Об'єктом фінансового планування виступають фінансові ресурси, що утворюються в процесі розподілу і перерозподілу валового національного продукту»	управління фінансовими ресурсами
Ковальова А., Лапуста М., Скамай Л. [22]	«... фінансове планування полягає у складанні прогнозової фінансової звітності, з якої можна зрозуміти прогнозні фінансові показники і потреби у фінансуванні»	складання прогнозової фінансової звітності
Сіренко Н. [39]	«... фінансове планування – діяльність, пов'язана з управлінням фінансами та спрямована на забезпечення стійкого фінансового стану підприємства. Об'єктом фінансового планування виступають фінансові ресурси, що утворюються в процесі розподілу і перерозподілу валового внутрішнього продукту»	управління фінансами
Брігхем Ю. [6]	«... менеджери приділяють більше уваги складанню прогнозних варіантів фінансової звітності і вивченню того, як на них відображаються альтернативні стратегії поведінки. Аналіз таких наслідків є головною складовою частиною усього фінансового планування»	складання прогнозних варіантів фінансової звітності

Закінчення табл. 2.3

1	2	3
Гончар В. [12]	«...фінансове планування – це технологія планування, обліку та контролю за грошима та фінансовими результатами. Фінансовий план- план діяльності та розвитку підприємства на визначений період, виражений у грошовій формі»	планування грошей та фінансових результатів
Веретеннікова О. [9]	«... фінансове планування – встановлення цілей грошового господарства підприємств і заходів щодо їх досягнення»	встановлення цілей грошового господарства

Інші науковці дають більш широке визначення, розуміючи під фінансовим плануванням діяльність, що пов'язана з управлінням фінансами підприємств та його фінансовими ресурсами. В окремих працях автори визначають фінансове планування як процес розробки фінансових планів, які забезпечують реалізацію його фінансової стратегії в плановому періоді.

Трактування дефініції «фінансове планування» хоч і має певні відмінності, але зазначені підходи не мають суперечностей. При цьому треба враховувати, що фінансове планування – це комплексний процес, що охоплює всі стадії досягнення фінансових цілей: їх формулювання, розробку засобів досягнення, визначення потрібних ресурсів та оцінку результатів.

Під час фінансового планування на підприємстві повинна приділятися значна увага не тільки безпосередньо процесу розробки різних видів фінансових планів за термінами та змістом, а також чіткому формулюванню цілей та завдань, що мають бути вирішені в процесі виконання планів. Основні завдання, що вирішуються за допомогою фінансового планування, систематизовано в табл. 2.4.

Таблиця 2.4

Трактування завдань, що вирішуються в процесі фінансового планування

Автор	Завдання фінансового планування
1	2
Васюренко О. [8]	забезпечення стійкої орієнтації в отриманні оптимальних прибутків та самофінансування виробничо-технологічної діяльності, контроль кредитних, бюджетно-кошторисних, інвестиційних показників і витрат, стандартизації обліку в системі виробничого (операційного) та фінансового управління для досягнення внутрішньої збалансованості та динамічної рівноваги, спрямованої на забезпечення рентабельності виробничої діяльності
Сіренко Н. [39]	- визначення обсягу та джерел фінансових ресурсів, їх розподіл між сферою виробництва та послуг; - максимальна мобілізація внутрішніх фінансових ресурсів та зменшення видатків для стимулювання зросту виробництва і підвищення його ефективності; - поліпшення якості та конкурентоспроможності продукції; - узгодження головних параметрів фінансових планів з іншими показниками планів економічного і соціального розвитку; - забезпечення збалансованості видів ресурсів, стійкості фінансового стану підприємств, господарських організацій; - визначення фінансових взаємовідносин об'єднань і підприємств між собою та з фінансово-кредитною системою; - виконання всіх стадій фінансового контролю за ефективним використанням державних матеріальних, трудових і фінансових ресурсів на всіх рівнях господарювання

1	2
Кірсанова Т., Дьяченко Н. [20]	- забезпечення виробничої та інвестиційної діяльності необхідними фінансовими ресурсами; - установлення раціональних фінансових відносин із суб'єктами господарювання, банками, страховими компаніями; - визначення шляхів ефективного вкладення капіталу, оцінка раціонального його використання; - виявлення та мобілізація резервів збільшення прибутку за рахунок раціонального використання матеріальних, трудових та грошових ресурсів; - здійснення контролю за утворенням та використанням платіжних засобів
Ситник Г. [35]	- забезпечення формування необхідного обсягу фінансових ресурсів; - забезпечення ефективного розподілу фінансових ресурсів; - забезпечення необхідного (цільового) рівня рентабельності; - забезпечення мінімізації рівня фінансових ризиків підприємства; - забезпечення стану фінансової рівноваги підприємства; - забезпечення вчасного реінвестування капіталу; - раціоналізація фінансових відносин з різними стейкхолдерами; - раціоналізація бізнес-процесів підприємства
Оверчук А. [28]	- забезпечення виробничої та інвестиційної діяльності необхідними власними фінансовими ресурсами; - забезпечення нормального виробничо-торговельного процесу необхідними фінансовими ресурсами; - визначення планових обсягів необхідних грошових коштів і напрямів їх витрачання; - установлення раціональних фінансових відносин із суб'єктами господарювання, банками, страховими компаніями; - визначення шляхів ефективного вкладення капіталу, оцінка раціонального його використання; - виявлення та мобілізація резервів збільшення прибутку за рахунок раціонального використання матеріальних, трудових та грошових ресурсів

Автори дають близьке за змістом трактування фінансового планування, наділяючи його однаковими функціями і ставлячи перед ним ідентичні завдання, але роблять акцент на різних аспектах його прояву [29].

Грунтуючись на вищевикладених визначеннях та основних завданнях фінансового планування, можна сформулювати сутність фінансового планування, як виду управлінської діяльності, що пов'язана з плануванням залучення та використання фінансових ресурсів для реалізації фінансових цілей підприємства, яка реалізується в процесі розробки фінансових планів, що охоплюють усі аспекти діяльності підприємства та забезпечують реалізацію фінансової стратегії і тактики в певний період.

Економічна обґрунтованість і ефективність заходів, що розробляються і які спрямовані на досягнення цілей підприємства, визначають ключову роль фінансового планування в системі планування діяльності підприємства. Необхідність та актуальність фінансового планування на підприємстві на сьогодні вже не заперечується, адже воно дозволяє використовувати сприятливі можливості в умовах швидкозмінної ринкової кон'юнктури, оптимізувати розподіл фінансових ресурсів, вчасно виявляти фінансові проблеми, забезпечувати керівництво

необхідною фінансовою інформацією, стимулювати управлінську діяльність, координувати дії всіх служб та структурних підрозділів, найбільш повно забезпечувати реалізацію всіх форм фінансових відносин підприємства тощо.

Значення фінансового планування для підприємства полягає в тому, що воно утілює вироблені стратегічні цілі в конкретні фінансові показники, надає можливості визначення життєздатності фінансових проектів, служить інструментом підвищення ефективності фінансово-господарської діяльності [37].

Оскільки фінансове планування є кінцевим етапом планування загалом, то саме воно оцінює в грошовому виразі доцільність пропонованого майбутнього порядку роботи підприємства, коригує перелік заходів у інших (попередніх) елементах планування (план продажу, план виробництва, маркетинговий план, кадровий план тощо). Фінансове планування виходить із цілей ризик-менеджменту, ресурсного потенціалу і поточних фінансових можливостей підприємства [30].

Нині підприємства самі зацікавлені в тому, щоб реально уявляти своє фінансове становище сьогодні на найближчу перспективу: по-перше, для досягнення успіху у своїй господарській діяльності; по-друге, для задоволення потреб підприємства у фінансових ресурсах, по-третє, для своєчасного виконання зобов'язання перед бюджетною системою, державними позабюджетними фондами, банками та іншими кредиторами. У цих цілях доцільно заздалегідь визначати доходи і витрати, прибуток, враховувати наслідки інфляції, зміни ринкової кон'юнктури, можливого порушення договірних зобов'язань партнерами тощо.

Таким чином, фінансове планування дозволяє вирішити багато фінансово-господарських проблем підприємства:

- забезпечення господарської діяльності необхідними фінансовими ресурсами;
- зростання обсягів прибутку та показників рентабельності й забезпечення фінансової стійкості на перспективу;
- контроль над здійсненням витрат у процесі виробничо-господарської діяльності;
- забезпечення збалансованості доходів та видатків підприємства шляхом їх прогнозування;
- прогнозування місця і конкурентоспроможності підприємства та його продукції на ринку;
- комплексний аналіз фінансового стану та всіх сфер діяльності підприємства;
- контроль над інвестиційною діяльністю, фінансовим станом підприємства, його фінансовою стійкістю і платоспроможністю;
- підвищення ефективності кількісної оцінки запланованих результатів та досягнутих цілей;
- регулювання фінансових взаємовідносин із кредитними установами, бюджетом та іншими контрагентами;
- підвищення координації та ефективності роботи фінансово-економічних підрозділів та бухгалтерії.

На сучасному етапі розвитку процес організації фінансового планування на українських підприємствах має свої недоліки:

- недосконалість ґрунтовних методологічних засад стратегічного фінансового планування щодо аналізу та врахування впливу чинників зовнішнього середовища та практичних способів їх реалізації;

- неможливість та неефективність практичної реалізації стратегічних фінансових планів через нестабільність економічних умов;

- орієнтація більшості підприємств виключно на поточне й оперативне фінансове планування;

- неузгодженість рівнів фінансового планування між собою та планових рішень оперативного і поточного планування зі стратегічною метою;

- неврегульованість на законодавчому рівні питань фінансового планування на підприємствах;

- форми більшості планово-економічних документів незручні для фінансового аналізу;

- орієнтація фінансового планування на прогнозування форм фінансової звітності;

- неврахування творчих аспектів при прийнятті фінансових рішень у процесі фінансового планування.

Успішне функціонування вітчизняних підприємств реального сектору економіки та забезпечення їх сталого і конкурентоспроможного положення на ринку неможливо без впровадження якісно нових інструментів фінансового планування. Враховуючи зростання рівня невизначеності та ризиків зовнішнього та внутрішнього середовища, одним із найважливіших способів підвищення ефективності фінансового управління є удосконалення системи фінансового планування шляхом розробки нових концепцій, методів та напрямків, які будуть формуватися з урахуванням особливостей національних умов господарювання та специфіки роботи підприємств відповідної галузі економіки.

Недооцінка ролі системи фінансового планування на підприємствах реального сектору економіки призводить до прийняття помилкових фінансових управлінських рішень і, як наслідок, зниження конкурентоспроможності підприємства, погіршення фінансового стану та фінансової стійкості, зростання фінансових втрат, зменшення прибутковості та платоспроможності суб'єкта господарювання.

Багато питань теорії та практики фінансового планування на підприємствах реального сектору економіки залишаються дискусійними або розробленими недостатньо повно. Існуючі методи, способи та інструменти фінансового планування неповною мірою задовольняють практичні потреби та відповідають вимогам розвитку економіки на сучасному етапі. Спостерігається обмеженість кількості наукових публікацій щодо розкриття прикладних аспектів організації та удосконалення фінансового планування на підприємствах реального сектору економіки та особливостей планових розрахунків з урахуванням галузевої специфіки. Отже, високий рівень залежності фінансової стійкості та рівноваги підприємств реального сектору від дієвої системи фінансового планування вимагає зосередження уваги на теоретичних аспектах та практичних проблемах побудови ефективної системи фінансового планування в контексті сучасних тенденцій економічного розвитку.

Як зазначено в [29], основними позитивними моментами фінансового планування на підприємствах є:

- з моменту впровадження системи фінансового планування підвищується фінансова обґрунтованість схвалених рішень на всіх рівнях управління;

- зростає ефективність щодо використання активів, що є в розпорядженні підприємства і його окремих структурних підрозділів як у матеріальній, так і в нематеріальній формі, а також ресурсів;

- суб'єкт господарювання має можливість для створення найбільш точнішого проекту за оцінкою інвестиційної привабливості від ділових сфер господарської діяльності, які воно реалізує або якими воно збирається зайнятися в перспективному майбутньому;

- використовуючи політику фінансового планування перед прийняттям правильного управлінського рішення можна чіткіше сформулювати потребу у фінансових інвестиціях і кредитах, а також інших ресурсах та кредитах за різними напрямками господарської діяльності й видах бізнесу;

- з позиції інвесторів, що вклали гроші в бізнес, підприємство може бути розглянуто як зрозумілий «фінансово прозорий» механізм функціонування;

- підвищується рівень управління підприємством завдяки посиленню фінансової дисципліни, а також поєднання стимулювання ефективнішої роботи структурних підрозділів на користь всієї організації; зростає можливість чіткої регламентації відносин між структурними підрозділами підприємства.

Враховуючи високий рівень ризикованості, яким характеризується економічна діяльність у ринкових умовах, фінансове планування виступає одним із дієвих способів зниження фінансових ризиків. Застосування при здійсненні фінансового планування нових методів та інструментів, підвищення рівня адаптації підприємств до змін зовнішнього середовища, а також формування альтернативних варіантів планових рішень та вибір найбільш оптимальних, сприяє досягненню найкращих результатів функціонування та мінімізації фінансово-економічних небезпек.

У процесі фінансового планування кожне підприємство всебічно оцінює свій фінансовий стан, виявляє шляхи збільшення обсягів фінансових ресурсів та визначає найбільш ефективні напрямки їх використання. Зважаючи на те, що інвестиції в діяльність підприємств реального сектору характеризуються високою вартістю, значною тривалістю інвестиційного циклу та тривалим терміном окупності, це є особливо актуальним в умовах дефіциту джерел фінансування.

Крім цього, діяльність підприємств реального сектору в контексті фінансового управління має певні специфічні особливості, такі як значна тривалість виробничого процесу, високий рівень операційного ризику, високий рівень енерго- та матеріаломісткості виробництва, що обов'язково слід враховувати в процесі реалізації фінансового планування.

У більшості наукових праць зазначено, що процес фінансового планування на будь-якому підприємстві базується на застосуванні трьох основних систем: стратегічного, поточного та оперативного фінансового планування, які пов'язані між собою та реалізуються в певній послідовності. На першому етапі здійснюється стратегічне фінансове планування, в якому визначаються цільові

параметри та прогнозуються основні напрямки фінансово-господарської діяльності шляхом розробки фінансової стратегії суб'єкта господарювання з урахуванням життєвого циклу та конкурентного середовища.

Поточне фінансове планування являє собою конкретизацію цілей стратегічного фінансового планування та є більш деталізованим його рівнем. При складанні поточного фінансового плану визначаються показники фінансових потоків щодо виробництва та реалізації продукції, будується прогнозна фінансова звітність, як правило, терміном на один рік.

Оперативне фінансове планування передбачає складання короткострокових фінансових документів із розбивкою по кварталах, декадах та місяцях – платіжного календаря та касового плану.

Практика показує, що сучасні підприємства реального сектору економіки майже не застосовують стратегічне фінансове планування, а розглядають його лише в контексті бізнес-планування, виділяючи таку важливу його складову, як фінансовий план. Це пов'язано з тим, що реалізація стратегічного плану в умовах нестабільності та невизначеності факторів зовнішнього середовища, які ускладнюють передбачення наслідків управлінських рішень на тривалі інтервали часу, є досить складним завданням. Також проблемою стратегічного фінансового планування на підприємствах реального сектору економіки є те, що при його здійсненні не прогнозуються якісні та кількісні параметри, що характеризують стан зовнішнього середовища та не прораховуються альтернативні (сценарні) варіанти розвитку.

Поточне фінансове планування на підприємствах базується на розробці фінансової політики за ключовими аспектами фінансово-господарської діяльності, яка конкретизує і деталізує цілі фінансової стратегії та дозволяє виявити майбутні джерела фінансування розвитку підприємства та оптимальні пропорції їх розподілу, визначити структуру активів і капіталу, сформувати структуру його доходів та витрат. На практиці досить складно виявити границі між стратегічним та поточним плануванням на підприємствах реального сектору економіки. Фактично поточне планування обмежується прогнозуванням виручки від реалізації продукції, прибутку та рентабельності, хоча, крім цього, повинно передбачатись складання балансу доходів та видатків, плану надходжень та витрачання грошових коштів у яких би відображались не тільки необхідні обсяги фінансових ресурсів, а й напрямки їх використання.

Оперативне фінансове планування передбачає розробку оперативних фінансових завдань та доведення їх до виконавців і відображає рух грошових коштів на нетривалий термін, а також здійснює синхронізацію доходів та видатків для забезпечення платоспроможності та фінансової стійкості в короткостроковій перспективі. У практиці діяльності вітчизняних підприємств реального сектору саме оперативне фінансове планування несе певний управлінський сенс і є домінуючим серед інших видів фінансового планування. Але воно також має певні недоліки: нерідко показники оперативних фінансових планів складаються без урахування їх взаємозв'язку та глибоко аналізу фінансового стану підприємства за попередні періоди.

Для успішної роботи в сучасних умовах необхідна реалізація всіх систем фінансового планування на кожному підприємстві, що дозволить здійснювати якісний моніторинг, аналіз та контроль за всіма аспектами фінансово-господарської діяльності суб'єктів господарювання.

Фінансовий план повинен виявляти достатність фінансових ресурсів за всіма напрямками діяльності підприємства та збалансовувати пропорції між ними, адже різні статті фінансового плану охоплюють та зв'язують між собою всі напрямки діяльності: виробництво, маркетинг, науково-технічний розвиток, управління персоналом.

Нова якість фінансового планування на підприємствах реального сектору економіки, що зумовлена сучасними тенденціями економічного розвитку, складністю та різноманіттям новітніх методів планування, прискоренням процесів складання фінансових планів вимагає більш ефективного використання інформаційних технологій та програмного забезпечення. Але впровадження інформаційних технологій вимагає додаткових капітальних вкладень, пов'язаних із придбанням техніки, необхідного програмного забезпечення, підготовкою кадрів, що є серйозною перешкодою в умовах дефіциту фінансових ресурсів.

Дослідження виявили, що основними проблемами фінансового планування на вітчизняних підприємствах реального сектору в сучасних умовах є:

- відірваність та автономність складових системи фінансового планування (перспективного, оперативного, поточного), відсутність єдиного контуру планування;
- низький рівень взаємоузгодженості та взаємозв'язку планових фінансових показників;
- відсутність прогнозів кількісних факторів зовнішнього середовища (інфляції, відсоткових ставок, тарифів тощо) та аналізу чутливості планових фінансових показників на можливі зміни факторів внутрішнього та зовнішнього середовища;
- не проводиться розробка та оцінка альтернативних (сценарних) варіантів фінансових планів;
- низька оперативність розробки планів через недостатність, неактуальність та недостовірність інформації, відсутність ефективної системи взаємозв'язків між підрозділами підприємства, довготривалість процедури узгодження фінансових планів;
- відсутність комплексності процесу фінансового планування через брак чітких та єдиних внутрішніх стандартів складання фінансових планів;
- низький рівень використання сучасних інформаційних технологій та програмного забезпечення для розробки фінансових планів;
- відсутність тісного взаємозв'язку фінансового планування з іншими функціями управління фінансами підприємства (фінансовим аналізом та фінансовим контролем), які зумовлюють та взаємодоповнюють одна одну;
- недостатня обґрунтованість, нереальність та практична непридатність фінансових планів.

Основними причинами відсутності якісного фінансового планування на підприємствах реального сектору економіки є:

- високий рівень нестабільності зовнішнього середовища та макроекономічних параметрів;
- недосконалість ґрунтовних методологічних засад стратегічного фінансового планування щодо аналізу та врахування впливу чинників зовнішнього середовища та практичних способів їх реалізації;
- неможливість передбачення часто змінних вимог податкового законодавства;
- неефективність організаційних структур, відсутність належного інформаційного, технічного та програмного забезпечення, сучасних автоматизованих систем обліку, планування та управління підприємством;
- недостатня забезпеченість матеріальними та фінансовими ресурсами суб'єктів господарювання для впровадження у практику ефективних для вітчизняних підприємств систем фінансового планування.

Таким чином, фінансове планування на вітчизняних підприємствах стає невід'ємним елементом у загальній системі управління фінансово-господарською діяльністю суб'єктів господарювання, а його розвиток у сучасних умовах дає змогу забезпечити:

- використання найбільш сприятливих можливостей в умовах мінливої ринкової кон'юнктури;
- запобігання негативному впливу внутрішніх і зовнішніх загроз на фінансову стійкість підприємства;
- оптимізацію розподілу фінансових ресурсів і найбільш ефективно їх використання;
- контроль за фінансовим станом, ліквідністю та платоспроможністю підприємства;
- виявлення внутрішньогосподарських резервів підвищення прибутку та рентабельності підприємства;
- визначення шляхів ефективного вкладання капіталу тощо [18].

Необхідно здійснювати розробку та впровадження концепції фінансового планування для підприємств реального сектору, яка враховує особливості їх функціонування та організації фінансів. Особливими вимогами, що визначають привабливість та результативність фінансового планування і фінансових планів для підприємств реального сектору є неперервність процесу планування, гнучкість та варіативність планів, урахування високого рівня невизначеності та ризиків зовнішнього середовища за допомогою сучасних методів та інструментів планування, прозорість, оперативність і практична можливість реалізації результатів фінансового планування.

Важливим для успішної організації фінансового планування на підприємствах реального сектору є створення ефективної системи забезпечення, що включає в себе: аналітичне забезпечення – методологію та методику фінансового планування; інформаційне забезпечення – фінансову та економічну інформацію щодо внутрішнього та зовнішнього середовища підприємства; організаційне забезпечення – організаційну структуру та систему управління; програмно-технічне забезпечення – комп'ютерну техніку та програмне забезпечення.

На основі [5] можна сформулювати основні напрямки удосконалення фінансового планування на підприємствах реального сектору економіки: перехід від поточного і оперативного фінансового планування до стратегічного з поступовим збільшенням горизонту планування; розробка моделей та методів стратегічного фінансового планування, які б враховували можливі негативні впливи зовнішнього середовища різної природи; підвищення узгодженості локальних цілей поточного та оперативного фінансового планування і стратегічної мети функціонування підприємств; підсилення координації окремих рівнів фінансового планування; впровадження інформаційних технологій та сучасного програмного забезпечення в процес здійснення фінансового планування на всіх рівнях тощо.

Список використаних джерел

1. Абросимов И. Д., Медведев В. П. Менеджмент как система управления хозяйственной деятельностью: учебное пособие. Москва: Знание, 1992. 80 с.
2. Акофф Р. Планирование будущего корпорации / пер. с англ. В. А. Бирюков, М. М. Крейсберг. Москва: Прогрес, 1985. 328 с.
3. Алексеева М. М. Планирование деятельности фирмы: учеб.-метод. пособие. Москва: Финансы и статистика, 2003. 176 с.
4. Ачкасов А. Є., Охріменко В. М., Мількін І. В. Планування і контроль на підприємстві: навч. посіб. Харків: ХНУМГ, 2014. 277 с.
5. Богомолова Н. І., Кравченко О. О. Удосконалення фінансового планування на залізничному транспорті. *Вісник економіки транспорту і промисловості*. 2011. № 34. С. 164–167.
6. Бриггем Ю. Финансовый менеджмент / пер. с англ. Л. Гапенски. Санкт-Петербург: Экономическая школа, 1997. 456 с.
7. Бутов Г. Н. Планирование на предприятии: учеб. пособие. Казань, 2010. 86 с. URL: http://kpfu.ru/docs/F1152119138/30_Butov.pdf.
8. Васюренко О., Подчесова В. Ціна кредитних ресурсів як ключова складова системи управління кредитним ризиком. *Банківська справа*. 2008. № 1. С. 30–35.
9. Веретенникова О. Б. Финансовое планирование деятельности хозяйствующих субъектов. Екатеринбург: УрГЭУ, 2004. 277 с.
10. Гаталяк З. П. Система планування виробничо-господарської діяльності підприємства. URL: ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/8482/1/03.pdf.
11. Герчикова И. Н. Менеджмент: учебник. 4-е изд., перераб. и доп. Москва, 2010. 512 с.
12. Гончар В. Перспективи розвитку та шляхи вдосконалення фінансового планування в сучасних умовах. *Фінанси України*. 2007. № 4. С. 1–5.
13. Драпкина Г. С. Дикарёв В. Н. Планирование на предприятии: учебное пособие. Кемерово, 2006. 132 с. URL: <http://e-lib.kemtip.ru/uploads/36/eiy098.pdf>.
14. Жовновач Р. І. Планування діяльності підприємства. *Фінанси України*. 2004. № 1. С. 21–27.
15. Зими́на Л. Ю. Методологические основы внутрифирменного планирования: учебное пособие. Ульяновск: УлГУ, 2007. 115 с.
16. Зінь Е. А., Турченко М. О. Планування діяльності підприємства: навч. посіб. 2-ге вид., перероб. і доп. Рівне: НУВГП, 2011. 248 с.
17. Ильин А. И. Планирование на предприятии. 5-е изд., стереотип. Минск: ООО «Новое знание», 2004. 635 с.
18. Кальченко О. М., Панченко О. І. Історичні аспекти розвитку теоретичних підходів до фінансового планування. *Проблеми і перспективи економіки та управління*: науковий журнал. 2016. № 1 (5). С. 231–240.

19. Кириленко О. П. Фінанси (теорія та вітчизняна практика): навч. посіб. Тернопіль: Економічна думка, 2000. 212 с.
20. Кірсанова Т. О., Дьяченко Н. А. Проблеми та перспективи фінансового планування на підприємстві. *Вісник Сумського державного університету. Сер.: Економіка*. 2011. № 4. С. 48-57. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VSU_ekon_2011_4_9.
21. Ковалев В. В. Финансовый менеджмент: теория и практика. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Проспект, 2011. 1024 с.
22. Ковалева А. М., Лапуста М. Г., Скамай Л. Г. Финансы фирмы. Москва: ИНФРАМ, 2000. 336 с.
23. Кузык Б. Н., Кушлин В. И., Яковец Ю. В. Прогнозирование, стратегическое планирование и национальное программирование: учебник. Москва: Экономика, 2011. 604 с.
24. Кураков Л. П., Кураков А. Л., Кураков В. Л. Экономика и право: словарь-справочник. Москва, Чебоксары: Вуз и школа, 2004. 1024 с.
25. Маркова В. Д. Внутрифирменное планирование. Новосибирск: Экор-книга, 2004. 320 с.
26. Мескон М., Алберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента / пер. с англ. общ. ред. Л. И. Евенко. Москва: Дело, 1992. 702 с.
27. Новіков Б. В., Сініок Г. Ф., Круш П. В. Основы адміністративного менеджменту: навч. посіб. Київ.: Центр навчальної літератури, 2004. 560 с.
28. Оверчук А. В. Сутнісна характеристика фінансового планування в ринкових умовах. *Економічні науки*. 2008. № 3. С. 337–342.
29. Оверчук А. В. Теоретичні аспекти фінансового планування. *Вісник ЖДТУ*. 2014. № 1 (67). С. 99–105.
30. Оганян М. Ш. Совершенствование системы финансового планирования и контроля в организациях: автореф. дис. ... канд. экон. наук: спец. 08.00.10 «Финансы, денежное обращение и кредит» / ФГБОУ ВПО «Уральский государственный экономический университет». Екатеринбург, 2014. 26 с.
31. Олійник В. Роль стратегічного планування для підприємств споживчої кооперації. *Вісті ДВ*. 2005. № 3. С. 11–16.
32. Партін Г. О., Загородній А. Г. Фінанси підприємства: навч. посіб. Львів: ЛБІНБУ, 2003. 258 с.
33. Планування діяльності підприємств: навч. посіб. / за заг. ред. В. Є. Москалюка. Київ: КНЕУ, 2005. 384 с.
34. Селиверстов А. А., Кудяков В. А., Шадейко Н. Р. Планирование на предприятии (в городском хозяйстве): учебное пособие. Томск: Изд-во Том. гос. архит.-строит. ун-та, 2013. 272 с.
35. Ситник Г. В. Концепція фінансового планування на підприємстві на основі процесно-орієнтованого підходу. *Бізнес Інформ*. 2017. № 3. С. 262–270.
36. Слав'юк Р. А. Фінанси підприємства : навч. посіб. Київ: ЦУЛ, 2002. 323 с.
37. Степура В. В. Ієрархічні рівні фінансового планування. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2011. № 2. Т. 2. С. 119–123.
38. Тарасюк Г. М., Шваб Л. І. Планування діяльності підприємства: навч. посіб. 2-ге вид. Київ: Каравела, 2005. 312 с.
39. Фінансове планування - складова сталого розвитку підприємства: зб. наук. праць / наук. ред. Сіренко Н. М. та ін. Полтава: ПДАА, 2011. Вип. 3, Т. 2. С. 214–217.
40. Шкарлет С. М., Дубина М. В., Тунік М. В. Розвиток системи контролінгу в управлінні страховими компаніями на ринку фінансових послуг України: монографія. Чернігів: Чернігів. нац. технол. ун-т, 2016. 320 с.

2.2. Механізм формування фінансової політики забезпечення ефективного розвитку суб'єктів господарювання

Ефективне функціонування та розвиток вітчизняних суб'єктів господарювання легкої промисловості безпосередньо залежить від рівня дієвості реалізації фінансової політики у сфері цього виду економічної діяльності. Фінансова політика розвитку суб'єктів господарювання – сукупність заходів зі цілеспрямованого ефективного формування, організації та використання фінансів для досягнення мети суб'єктів господарювання.

Реалізація фінансової політики розвитку суб'єктів господарювання повинна базуватися на цілях та пріоритетах активізації фінансових відносин в секторі легкої промисловості, використанні фінансових ресурсів для забезпечення ефективного функціонування суб'єктів господарювання, на базових елементах механізму управління їх фінансами.

Структура реалізації фінансової політики розвитку суб'єктів господарювання легкої промисловості повинна включати такі блоки (рис. 2.3).

Рис. 2.3. Структура реалізації фінансової політики розвитку суб'єктів господарювання легкої промисловості

Першим етапом структури реалізації фінансової політики розвитку суб'єктів господарювання легкої промисловості є етап визначення стратегічних цілей. Стратегічні цілі фінансової політики визначають найбільш загальні напрями діяльності сектору легкої промисловості. Алгоритм визначення стратегічних цілей фінансової політики розвитку суб'єктів господарювання легкої промисловості наведено на рис. 2.4.

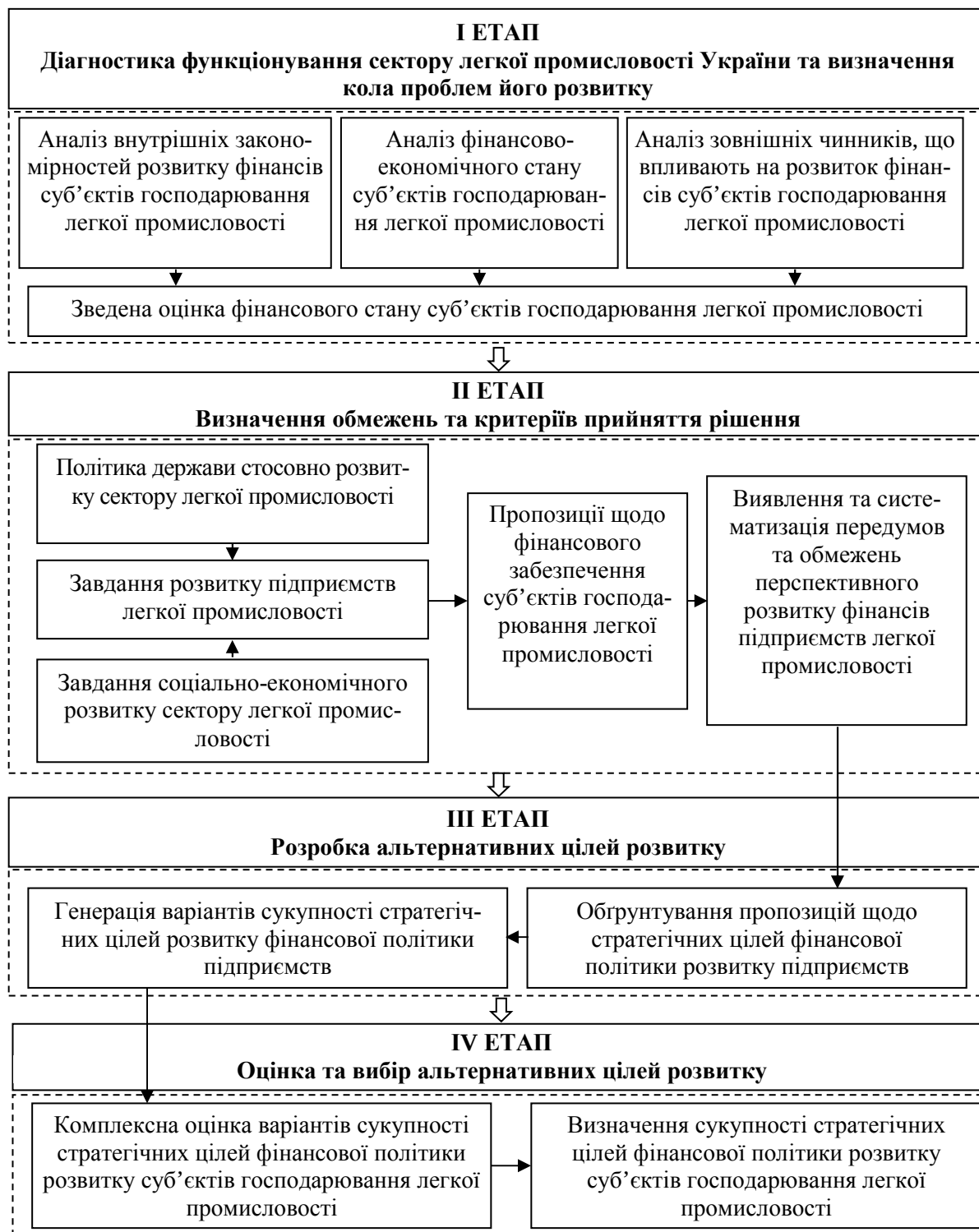

Рис. 2.4. Алгоритм визначення стратегічних цілей фінансової політики розвитку суб'єктів господарювання легкої промисловості

Наступним етапом структури реалізації є формування критеріїв оцінки фінансової політики розвитку суб'єктів господарювання легкої промисловості. Процес формування системи основних критеріїв оцінки розробленої фінансової політики розвитку суб'єктів господарювання легкої промисловості повинен ґрунтуватися на оцінці: зовнішньої узгодженості фінансової політики (рівень узгодженості з фінансовою стратегією розвитку; рівень узгодженості з функціональними та бізнес-одинацями суб'єктів господарювання та рівень відповідності передбачуваним змінам факторів внутрішнього середовища); внутрішньої збалансованості фінансової політики (збалансованість цілей розвитку, цільових показників розвитку та фінансових ініціатив між собою, рівень реалізованості політики розвитку з позицій внутрішнього потенціалу суб'єктів господарювання; відповідність фінансової політики розвитку передбаченому рівню фінансових ризиків); загальних критеріях ефективності фінансової політики розвитку (зростання вартості суб'єктів господарювання, підвищення його частки у ВВП країни, приріст загальної економічної ефективності суб'єктів господарювання).

Оцінювання рівня фінансової політики розвитку суб'єктів господарювання легкої промисловості (показники внутрішньої ефективності суб'єктів господарювання) може здійснюватися на основі отриманих результатів, що відображаються в показниках ефективності діяльності суб'єктів господарювання легкої промисловості (рис. 2.5).

КРИТЕРІЇ ОЦІНКИ ЕФЕКТИВНОСТІ ФІНАНСОВОЇ ПОЛІТИКИ РОЗВИТКУ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ ЛЕГКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ		
<i>Показники зовнішньої ефективності суб'єктів господарювання</i>	<i>Показники внутрішньої ефективності суб'єктів господарювання</i>	<i>Показники загальної ефективності суб'єктів господарювання</i>
- частка ринку; - обсяги продажу; - ефективність виробництва; - рівень дивідендних виплат	- фінансової стійкості; - платоспроможності; - ділової активності; - ліквідності; - рентабельності	- приріст власного капіталу суб'єкта господарювання; - приріст ринкової вартості суб'єкта господарювання - зростання ціни акцій суб'єкта господарювання

Рис. 2.5. Критерії оцінки ефективності фінансової політики розвитку суб'єктів господарювання легкої промисловості

З позицій системного підходу вказані критерії ефективності повинні відповідати певним вимогам: по-перше, відповідати цілям, що стоять перед суб'єктами господарювання; по-друге, бути пов'язаними із зовнішнім і внутрішнім середовищем, в якому функціонує суб'єкт господарювання, оскільки лише за зовнішніми критеріями не можливо визначити ефективність його роботи; по-третє, мати повноту, достатню для ухвалення необхідних рішень. по-четверте, бути зрозумілим (мати економічний сенс); по-п'яте, бути доступним для одержання [13, с. 66].

За результатами оцінки показників ефективності фінансової політики розвитку суб'єктів господарювання легкої промисловості розраховується інтегральний показник:

$$I_j = \sum_{i=1}^n x_{ij} a_{ij}, \quad (2.1)$$

де I_j – інтегральна оцінка j -тої складової ефективності фінансової політики розвитку суб'єктів господарювання легкої промисловості;

x_{ij} – i -тий індикатор j -тої складової;

a_{ij} – ваговий коефіцієнт i -того індикатора в оцінці j -тої складової;

n – кількість індикаторів j -тої складової.

Вагові коефіцієнти кожного з індикаторів можна визначати експертним шляхом з урахуванням їхньої пріоритетності (табл. 2.5).

Таблиця 2.5

Вагові частки індикаторів за складовими оцінки ефективності фінансової політики розвитку суб'єктів господарювання легкої промисловості

Складова оцінки ефективності фінансової політики розвитку суб'єктів господарювання легкої промисловості	Вихідні показники за складовими оцінками ефективності фінансової політики розвитку суб'єктів господарювання легкої промисловості	Вагові частки індикаторів (a_{ij})
Показники зовнішньої ефективності суб'єктів господарювання	Частка ринку	0,40
	Обсяги продажу	0,30
	Ефективність виробництва	0,20
	Рівень дивідендних виплат	0,10
Показники внутрішньої ефективності суб'єктів господарювання	Фінансової стійкості	0,30
	Платоспроможності	0,20
	Ділової активності	0,10
	Ліквідності	0,20
	Рентабельності	0,20
Показники загальної ефективності суб'єктів господарювання	Приріст власного капіталу суб'єктів господарювання	0,50
	Приріст ринкової вартості суб'єктів господарювання	0,35
	Зростання ціни акцій суб'єктів господарювання	0,15

У процесі аналізу ефективності сформованої фінансової політики розвитку суб'єктів господарювання легкої промисловості, необхідно здійснити оцінювання всіх вказаних критеріїв ефективності в комплексі, оскільки запропоновані показники взаємопов'язані та взаємообумовлені. Разом з цим управління чинниками впливу на фінансову політику створює можливість виявлення з їх сукупності тих, які мають максимальний вплив на її формування та реалізацію.

Ефективність формування фінансової політики розвитку залежить від правильності її розробки, повноти визначення та оцінки економічних, соціальних, правових, технологічних факторів зовнішнього і внутрішнього середовища, що впливають на рівень конкурентоспроможності суб'єктів господарювання. Залежно від етапу життєвого циклу та інтегрального показника оцінки ефективності фінансової політики розвитку суб'єктів господарювання легкої промисловості наведено матрицю фінансових рішень щодо забезпечення розвитку суб'єктів господарювання легкої промисловості (табл. 2.6).

Таблиця 2.6

Матриця фінансових рішень у забезпеченні фінансової політики розвитку суб'єктів господарювання легкої промисловості

Етап життєвого циклу підприємства I_j	Етап становлення (зародження)	Етап зростання	Етап зрілості (стабільності)	Етап занепаду
Високий ($I_j \geq 1$) Стабільність фінансового стану, відсутність ознак банкрутства, висока ділова репутація, можливість диверсифікації діяльності	Фінансування витрат на створення суб'єктів господарювання чи філії	Посилення диверсифікації діяльності, інвестиційного портфеля, активне фінансування створення інноваційних товарів, посилення фінансового контролю		
Середній ($1 \geq I_j \geq 0,5$) Орієнтація на невисокий рівень діяльності, обмеженість фінансового потенціалу	Збільшення власних засобів, концентрація вкладень у високонадійні активи	Збільшення темпів зростання показників діяльності на основі розширення видів діяльності	Досягнення збалансованості результативності діяльності та фінансового стану	Економія фінансових ресурсів, пошук альтернативних джерел фінансових ресурсів
Низький ($I_j \leq 0,5$) Низький рівень конкурентних переваг, висока ймовірність реорганізації або банкрутства, відсутність фінансового потенціалу для диверсифікації	Забезпечення достатнього рівня платоспроможності	Збільшення обсягів і зниження збитковості операцій	Покращання фінансових результатів, фінансування реструктуризації діяльності	

Запропонована матриця фінансових рішень дозволяє обрати й обґрунтувати якісно різні їх варіанти щодо забезпечення прибутковості та розвитку суб'єкта господарювання легкої промисловості. Розмежування варіантів фінансових рішень на десять квадрантів носить умовний характер і зумовлене особливостями етапів життєвого циклу та рівнями розвитку суб'єктів господарювання.

Таким чином, сформовані якісно різні варіанти фінансових рішень у забезпеченні розвитку суб'єктів господарювання легкої промисловості, такі, що враховують етап життєвого циклу та значення інтегрального показника оцінки ефективності фінансової політики розвитку суб'єктів господарювання легкої промисловості, можуть сприяти зміцненню фінансових позицій підприємства та його конкурентної позиції на ринку.

На етапі формування альтернатив фінансової політики розвитку суб'єктів господарювання легкої промисловості важливим питанням є управління дебіторською заборгованістю, яка впливає на фінансові показники суб'єктів господарювання: оборотність і рентабельність, ліквідність і платоспроможність, фінансову та ринкову стійкість, тривалість операційного та фінансового циклу. Дилема, з якою стикається менеджмент підприємств легкої промисловості: з одного боку, бажання продавати продукцію за передплатою з метою скорочення фінансового циклу та швидкого повернення коштів за відвантажену готову продукцію, що в свою чергу може негативно впливати на багатьох потенційних клієнтів, з іншого – прагнення розширити обсяги продажів за рахунок надання пільгових умов оплати, що може призвести до скорочення власних оборотних коштів і додатковим

операційним витратам унаслідок необхідності залучення позикових коштів, – не настільки очевидна. У кінцевому рахунку всі дії менеджменту повинні бути орієнтовані на забезпечення фінансової стійкості підприємства, зростання його ринкової вартості, що створює необхідність формувати систему цілей і оцінювати ефективність кредитної політики саме з цього погляду.

Питанням управління кредиторською заборгованістю та оптимізацією структури капіталу присвячено достатню кількість праць вітчизняних науковців, тому вважаємо за доцільне більш детально зупинитися на питанні управління дебіторською заборгованістю.

Політика управління дебіторською заборгованістю є однією зі складових управління обіговими активами суб'єктів господарювання та спрямована на оптимізацію розмірів, термінів погашення та підвищення якості дебіторської заборгованості. Вона передбачає такі етапи розробки: оптимізацію обсягів дебіторської заборгованості; забезпечення необхідної якості дебіторської заборгованості; захист дебіторської заборгованості від знецінення та скорочення терміну погашення дебіторської заборгованості.

Збільшення поточної дебіторської заборгованості за певних умов підвищує ліквідність підприємства, але й одразу ж зменшує прибутковість. Зважаючи на таку залежність, менеджмент суб'єктів господарювання повинен підтримувати оптимальну величину дебіторської заборгованості у структурі оборотного капіталу, яка б збалансувала прибутковість суб'єктів господарювання і ризик втрати платоспроможності. Для кожного підприємства оптимальний обсяг дебіторської заборгованості є різним [12, с. 137].

Забезпечення оптимізації обсягів формування дебіторської заборгованості відбувається за рахунок управління термінами платежів та формами розрахунків суб'єктів господарювання легкої промисловості з постачальниками товарів та споживачами продукції.

Суб'єкти господарювання легкої промисловості використовують 3 форми оплати:

- попередня оплата (може бути повною або частковою);
- оплата за фактом постачання або при отриманні платіжних документів;
- оплата з відстрочкою платні.

Для будь-якого суб'єкта господарювання легкої промисловості сприятливою є мінімізація обсягів:

- авансової оплати та оплати за фактом постачання товарів та максимізація обсягів закупівлі товарів на умовах відстрочки платні (комерційного кредиту) – при закупівлі товарів;
- реалізації товарів на умовах комерційного та споживчого кредиту – при реалізації товарів.

Метою кредитної політики суб'єктів господарювання є забезпечення ефективного управління дебіторською заборгованістю. Для суб'єктів господарювання легкої промисловості для ефективного управління дебіторською заборгованістю доцільно впровадити клієнтоорієнтований підхід, метою якого є виважена оцінка кредиторів підприємства та індивідуальний підхід до кожного. Вважаємо, що такий підхід повинен ґрунтуватися на таких основних засадах:

- збір та аналіз повної інформації про ділову репутацію клієнта та його вид бізнесу;

- індивідуально розроблений підхід до надання відстрочки платежу;
- встановлення кредитних лімітів;
- введення штрафних санкцій.

Управління дебіторською заборгованістю повинно носити системний характер та враховувати життєвий цикл дебіторської заборгованості. Отже, процес управління дебіторською заборгованістю суб'єктів господарювання легкої промисловості пропонується поділити на 3 основні етапи залежно від стадії життєвого циклу, а саме: виникнення дебіторської заборгованості, моніторинг дебіторської заборгованості та робота з проблемними кредитами (рис. 2.6).

Рис. 2.6. Процес управління дебіторською заборгованістю на підприємствах легкої промисловості

Сьогодні технологія організації кредитного процесу (процесу надання кредитів дебіторам (покупцям)) на підприємствах легкої промисловості ще не отримала системного характеру і на більшості суб'єктів господарювання тільки розвивається, що спричиняє відсутність дій менеджменту з оцінки надійності покупця, встановлення йому індивідуального кредитного ліміту та розміру штрафів за прострочення платежу. Орієнтуючись лише на власний досвід роботи з дебіторами, суб'єкти господарювання легкої промисловості надають товари з відстрочкою платежів, що призводить до виникнення простроченої дебіторської заборгованості, а в деяких випадках і безнадійної.

Це негативно впливає на ефективність роботи суб'єктів господарювання та їхній розвиток, знижує власний кредитний рейтинг та ділову репутацію, зменшує ринкову вартість суб'єктів господарювання, оскільки виникає нестача оборотного капіталу, за рахунок чого знижується ліквідність та платоспроможність.

Саме тому для суб'єктів господарювання легкої промисловості важливим та актуальним завданням є впровадження в практику своєї діяльності підходу до оцінки ділової репутації дебітора, який ґрунтується на оцінці надійності кредитора та визначенні його кредитного рейтингу.

У загальному вигляді алгоритм оцінки надійності та визначення рейтингу дебітора можна представити таким чином: визначення значущості кожного чинника в сукупному кредитному ризику (експертним шляхом або на основі накопиченої статистики минулих років); визначення показників, що характеризують індивідуальні фактори ризику дебітора; визначення бальної шкали оцінок для розрахунку інтегрального показника кредитного рейтингу дебітора. Одним із можливих варіантів ранжування значущості окремих факторів у сукупному кредитному ризику можна запропонувати розподіл на систематичний та несистематичний ризик дебітора (рис. 2.7).

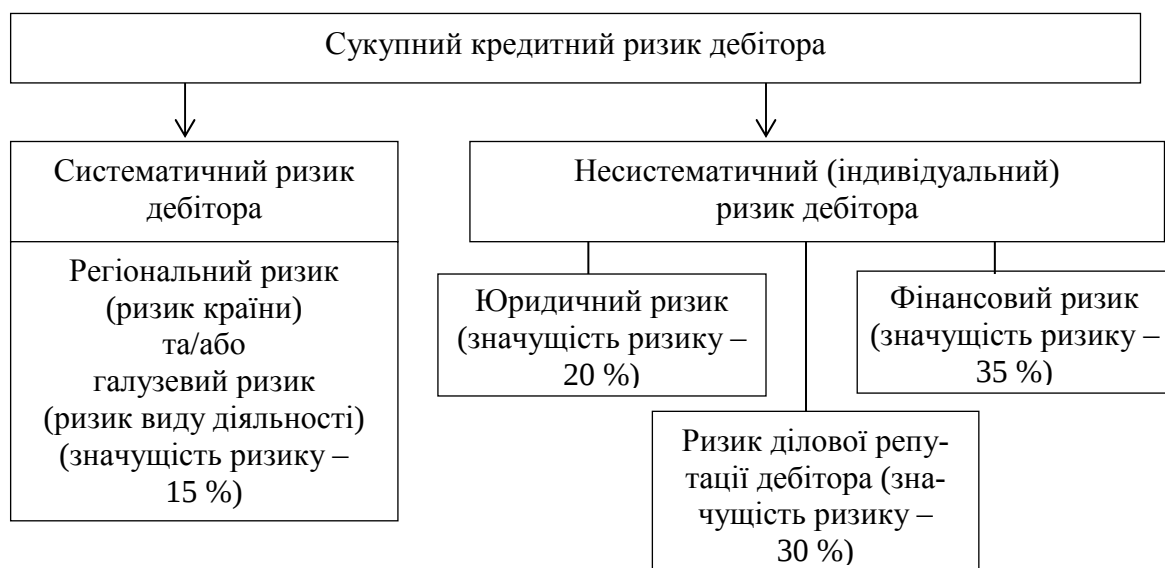

Рис. 2.7. Розподіл значущості окремих факторів сукупного кредитного ризику дебітора

Як шкала балів пропонується їх розподіл від 1 до 4. При цьому бал «1» встановлюється показниками з мінімальним рівнем ризику, «4» – з максимальним.

Підсумковий кредитний рейтинг визначається як сума зважених оцінок усіх чинників ризику конкретного дебітора:

$$РД = \sum P_i \cdot \gamma_i, \quad (2.2)$$

де P_i – рейтинговий бал по кожному фактору сукупного кредитного ризику дебітора;

γ_i – коефіцієнт значущості кожного фактора сукупного кредитного ризику.

Систематичний ризик дебітора може проявлятися у таких формах: регіональний або ризик відносин з дебіторами іншої країни та галузевий або ризик виду діяльності дебітора. Ризик відносин з дебіторами іншої країни є дуже значущим для суб'єктів господарювання легкої промисловості, які займаються експортом своєї продукції, або працюють за давальницькими схемами, оскільки платоспроможність їхніх клієнтів багато в чому залежить від загальної економічної ситуації в країні. Поряд з цим, ризик регіону має важливе значення оскільки рівень економічного розвитку, інвестиційної привабливості регіону може істотно відрізнятися від сусідніх регіонів або від рейтингу країни загалом. Ризик галузі, в якій працює суб'єкт господарювання – дебітор, є також важливим, оскільки будь-які негативні коливання на галузевому ринку можуть призвести до втрати платоспроможності дебітора. Для оцінки цього чинника ризику пропонується використовувати результати рейтингу, який проводять як міжнародні, так і національні рейтингові агентства.

Значущість цього чинника в сукупному кредитному ризику є найбільш низькою (15 %) з огляду на те, що досить часто виставлені рейтинги не відображають величини ризику, що чітко проявилось під час світової фінансової кризи.

До несистематичних ризиків дебітора необхідно включити: юридичний та фінансовий ризики та ризик ділової репутації дебітора. Юридичний ризик дебітора характеризується насамперед тривалістю існування юридичної особи, оскільки значна частка банкрутств, які відчують суб'єкти господарювання, припадає на термін від 1 до 3 років. Очевидно, що підприємства, які перейшли цю межу, володіють певною стійкістю, їхній менеджмент продемонстрував власні компетенції з організації бізнесу. Водночас велике значення мають і термін співробітництва суб'єктів господарювання легкої промисловості з покупцем та інші фактори.

Залежно від отриманого значення юридичного ризику дебітору надається відповідний рейтинговий бал: 0,8–9,0 % – 1; 9,1–24,9 % – 2; 25,0–54,9 % – 3; 55,0–100 % – 4.

Характеристика ділового ризику дебітора залежить від ринкової кон'юнктури та впливає на інтенсивність його грошових потоків (табл. 2.7).

Критерії оцінки можуть визначатися таким чином: позитивна оцінка за 6-8 показниками з 8 запропонованих – рейтинговий бал 1; позитивна оцінка за 4-5 показниками – рейтинговий бал 2; за 2-3 показниками – 3; за 1 показником – 4. Характеристиками фінансового ризику дебітора є низька ліквідність, незбалансованість активів та джерел фінансування, низька віддача на вкладений капітал, неповернення дебіторської заборгованості, порушення платіжної дисципліни, вірогідність потенційного банкрутства.

Таблиця 2.7

Показники ділового ризику дебітора

Показники ділового ризику	Критерії для позитивної оцінки	Критерії для негативної оцінки
Тривалість роботи на ринку	Тривалість роботи більше трьох років	Тривалість роботи менше трьох років
Частка дебітора на ринку	Дебітор є одним із лідерів ринку	Дебітор не відноситься до значущих учасників ринку
Чутливість дебітора до сезонних факторів	Низька чутливість, попит на продукцію сталий	Висока чутливість, відчутний спад ділової активності покупців
Наявність конкурентів на ринку	Відсутність значущих конкурентів (частка ринку більше 10 %)	Є більше чотирьох великих конкурентів
Якість продукції	Краща, ніж у конкурентів	Гірша, ніж у конкурентів
Асортимент продукції	Широкий асортиментний перелік, є різні напрями збуту	Спеціалізація на одиничному розповсюдженню на ринку виді продукції
Залежність дебітора від одного або групи покупців	Втрата одного або декількох клієнтів не відображається на сумі виручки від реалізації	Втрата одного клієнта може призвести до відчутних фінансових втрат
Цінова стратегія	Ціни відповідають середнім по ринку	Ціни необґрунтовано вищі, ніж на ринку

Вважаємо, що до показників фінансового ризику дебітора слід віднести такі (табл. 2.8).

Таблиця 2.8

Показники фінансового ризику дебітора

Показники фінансового стану	Рейтинговий бал			
	1	2	3	4
Коефіцієнт абсолютної ліквідності	0,5-0,7	0,3-0,49	0,2-0,29	менше 0,2 більше 0,7
Коефіцієнт швидкої ліквідності	1,5-1,7	1,2-1,49	1,1-1,19	менше 1,1 більше 1,7
Коефіцієнт поточної ліквідності	2,0-2,5	1,4-1,99	1,1-1,39	менше 1,1 більше 2,5
Коефіцієнт платоспроможності	1-2	0,6-0,99	0,59-0,3	менше 0,3 більше 2
Коефіцієнт достатності грошових коштів для проведення платежів	15 – 20 днів	9-14 днів	5 - 9 днів	менше 5 днів більше 20 днів
Частка оборотних активів у валюті балансу	0,35-0,7	0,25-0,34	0,2-0,24	менше 0,2 більше 0,7
Коефіцієнт фінансової стійкості	0,6-0,8	0,4-0,59	0,3-0,39	менше 0,3 більше 0,8
Коефіцієнт рентабельності продажів	0,18-0,5	0,1-0,17	0,01-0,9	менше 0,01 більше 0,5
Коефіцієнт рентабельності активів	0,15-0,5	0,1-0,16	0,01-0,9	менше 0,01 більше 0,5
Середньозважений термін старіння заборгованості дебітора за минулий звітний період	прострочена заборгованість відсутня	до 10 днів	10-90 днів	більше 90 днів

Більшість із наведених показників є традиційними і базовими для аналізу фінансового стану суб'єктів господарювання, вияву та оцінки фінансового ризику.

Залежно від отриманого значення фінансового ризику дебітора присвоюється відповідний рейтинговий бал: для критерію оцінки 0,2-0,4 рейтинговий бал – 1; 0,41-0,7 – 2; 0,71-0,99 – 3; 1-4.

Оскільки перелік показників, які використовуються в процесі оцінки фінансового ризику, досить широкий, пропонується використовувати наступний алгоритм оцінки фінансового ризику:

$$ОФР = \left(\sum \text{набраних балів по кожному показнику} / \sum \text{мінімальних балів по кожному показнику} \right) \cdot \text{Наявність або відсутність рекомендацій третіх осіб.} \quad (2.3)$$

Оцінюючи кредитний рейтинг дебітора, можна запросити інформацію в кредитних бюро про своєчасність виконання ним платежів у інших компаніях, які надавали йому комерційні кредити.

Якщо цього зробити не можна, слід скористатися послугами консалтингових компаній, що надають інформацію про фінансовий стан дебітора. Важливим фактом є наявність забезпечення по угоді, в ролі якої найчастіше виступає порука або застава товарів в обігу.

Етап розробки системи кредитних лімітів є достатньо важливим для суб'єктів господарювання легкої промисловості в роботі з дебіторами, оскільки передбачає визначення розміру можливої дебіторської заборгованості.

Можна виділити два основних підходи, що характеризують особливості побудови лімітної політики суб'єктів господарювання легкої промисловості. Згідно з першим підходом ліміт конкретного дебітора визначається на основі накопиченої статистики середньомісячних надходжень грошових коштів, згідно з другим – на основі загального ліміту заборгованості, розрахованого по підприємствах у конкретному періоді.

Відповідно до першого підходу кредитні ліміти не рекомендується встановлювати контрагентам, з якими суб'єкт господарювання працює менше 3-6 місяців. Однак якщо менеджмент дотримується досить агресивної політики продажів, то кредитний ліміт може бути встановлений на досить низькому рівні. Розрахунок ліміту доцільно проводити за кожним дебітором з урахуванням історії взаємин з ним і іншої доступної інформації щомісяця за такою формулою:

$$ДЗ \text{ лім} = НГС \cdot Т, \quad (2.4)$$

де НГС – середньомісячний розмір надходжень грошових коштів за останні 3 місяці (для нового покупця – у межах місячної виручки);

Т – часовий коефіцієнт (набуває значення від 1 до 6, тобто максимальний термін погашення заборгованості не повинен перевищувати 6 місяців).

Максимальний розмір кредитного ліміту не повинен перевищувати чистого прибутку, отриманого від конкретного дебітора за період від 3 до 6 місяців. При цьому при встановленні ліміту необхідно враховувати, що частка дебіторської заборгованості цього клієнта в загальному портфелі боргів підприємства повинна відповідати його частці в сумарній виручці.

Стосовно другого підходу, то розмір цього ліміту може визначатися як сума доступних для суб'єктів господарювання джерел фінансування дебіторської заборгованості:

$$\text{ДЗ лім} = \text{ВК} + \text{ДЗ} + \text{КЗ} - \text{НА} - \text{З} - \text{ДЗ}_{\text{ав_пр}} - \text{КФВ} - \text{ГК}, \quad (2.5)$$

де ВК – власний капітал;

ДЗ – довгострокові зобов'язання;

КЗ – короткострокові зобов'язання;

НА – необоротні активи;

З – запаси і витрати;

ДЗ_{ав_пр} – дебіторська заборгованість у частині авансів, виданих постачальникам і підрядчикам, і інших дебіторів;

КФВ – короткострокові фінансові вкладення ;

ГК – грошові кошти.

Ще одним спосіб визначення ліміту заборгованості такий:

$$I_{\text{дз}} = \text{ОР}_\text{к} \cdot \text{К}_{\text{с/ц}} \cdot (\text{ПНК}_{\text{ср}} + \text{ПП}_{\text{ср}}) : 360, \quad (2.6)$$

де $I_{\text{дз}}$ – необхідна сума фінансових коштів, що інвестуються в дебіторську заборгованість;

$\text{ОР}_\text{к}$ – планований обсяг реалізації продукції в кредит;

$\text{К}_{\text{с/ц}}$ – коефіцієнт співвідношення собівартості і ціни продукції, виражений десятковим дробом;

$\text{ПНК}_{\text{ср}}$ – середній період надання кредиту покупцям, у днях;

$\text{ПП}_{\text{ср}}$ – середній період прострочення платежів за наданим кредитом, у днях.

Розрахований відповідним чином ліміт розподіляється серед дебіторів відповідно до їх рейтингу надійності та вигідності для суб'єктів господарювання легкої промисловості:

$$\text{ДЗ}_{\text{лім}_i} = \text{ДЗ}_{\text{лім}} \cdot \text{ДЗ}_{\text{в.і}} \cdot \text{К}_{\text{н.в}}, \quad (2.7)$$

де $\text{ДЗ}_{\text{в.і}}$ – частка покупця у виручці;

$\text{К}_{\text{н.в}}$ – коефіцієнт надійності та вигідності клієнта.

Цей підхід до визначення ліміту заборгованості є найбільш виправданим до застосування, оскільки дозволяє враховувати не тільки індивідуальні особливості конкретного дебітора, а й стратегічні інтереси самого підприємства-продавця. Цілком очевидно, що в цьому випадку загальний розмір дебіторської заборгованості враховує особливості розвитку й фінансування суб'єктів господарювання легкої промисловості, дозволяючи оптимізувати співвідношення між величиною обсягу продажів, операційними витратами, пов'язаними з виникненням дебіторської заборгованості.

Визначення категорії клієнта, його вигідності для суб'єктів господарювання і величини відповідного коефіцієнта доцільно здійснювати за такими параметрами, як тривалість роботи з клієнтом; обсяг надходжень грошових коштів від клієнта; відсоток надходжень грошових коштів по клієнту в загальному обсязі продажів (табл. 2.9).

Таблиця 2.9

Параметри визначення категорії клієнта

Тривалість роботи з клієнтом, місяці	Обсяг надходжень грошових коштів від клієнта, тис. грн	Відсоток надходжень грошових коштів по клієнту в загальному обсязі продажів	Бали для кожного критерію	Сума балів по критеріям
до 1	до 1	0-5	1	1
1-2	1-5	6-10	2	8
2-4	5-15	11-20	3	27
4-7	15-50	21-50	4	64
7-12	50-100	51-75	5	125
12-36	100-500	76-99	6	216
більше 36	більше 500	100	7	343

Представлений шаблон таблиці має універсальний характер, оскільки менеджмент суб'єктів господарювання легкої промисловості самостійно надає бали по кожному з трьох параметрів, після чого, шляхом перемноження отримує підсумкову суму балів по конкретному клієнту. Після того як була визначена підсумкова сума балів, клієнту надається відповідна категорія та коефіцієнт надійності (табл. 2.10).

Таблиця 2.10

Критерії віднесення клієнта до відповідної категорії

Суми балів	Найменування критерію	Категорії клієнтів	Коефіцієнт надійності
1-50	малоефективні клієнти	4	0,10
51-100	ефективні клієнти	3	0,40
101-230	постійні клієнти	2	0,75
231-343	стратегічні партнери	1	1

Одним із ключових етапів кредитної політики, безумовно, є етап, пов'язаний з визначенням пільгових умов реалізації продукції. Розмір знижок може визначатися експертним шляхом, на підставі середньогалузевих показників або на основі зіставлення з показниками основних конкурентів. Наприклад, за повної передоплати надається знижка у розмірі 5 % від вартості товару, при частковій передоплаті (більше 50 % від вартості відвантаженої партії) – знижка 3 %, при оплаті за фактом відвантаження - знижка 1 %. При наданні розстрочки платежу на 7 днів знижки не передбачаються.

Для стимулювання збільшення обсягів продажів запас міцності доцільно прийняти як величину, що перебуває в зворотній залежності від обсягу замовлення. У такому випадку при збільшенні обсягу закупівлі знижка буде зростати в геометричній прогресії.

Наступним етапом кредитної політики суб'єктів господарювання є визначення системи штрафів за несвоєчасне погашення заборгованості з боку дебіторів, яка є одним із найбільш дієвих інструментів, що дозволяють максимізувати потік грошових коштів і знизити ризик виникнення простроченої дебіторської заборгованості. Метою розробки системи штрафних санкцій є визначення розміру штрафу за кожного клієнта. Персоніфікований характер встановлення штрафних санкцій є оптимальним у практиці кредитного менеджменту. При визначенні розміру штрафу слід враховувати платіжну дисципліну клієнта (дебітора); категорію клієнта; рейтинг клієнта; поправочний коефіцієнт.

Для визначення платіжної дисципліни клієнта необхідно мати інформацію про розміри та терміни прострочення платежу. У табл. 2.11 представлена схема визначення платіжної дисципліни дебітора відповідно до чотирьох бальної системи оцінки.

Таблиця 2.11

Методика визначення платіжної дисципліни дебітора

Термін прострочки, місяців	Розмір прострочки			
	до 5 %	6-30 %	31-75 %	76-100 %
1	1	2	3	4
2-3	1	2	3	4
4-6	2	2	3	4
7-9	2	3	3	4
10-12	3	3	4	4
12-36	3	3	4	4
більше 36	4	4	4	4

Залежно від терміну та розміру простроченої дебіторської заборгованості присвоюється певна кількість балів. Чим більше термін і розмір простроченої дебіторської заборгованості, тим вище бал.

Особливості визначення рейтингу клієнта і віднесення його до відповідної категорії були розглянуті раніше. Для того щоб розрахувати поправочний коефіцієнт, складається зведена таблиця, за розглянутими вище елементами (табл. 2.12).

Таблиця 2.12

Зведена таблиця для визначення розміру штрафу

Платіжна дисципліна (ПД)	Категорія клієнта (КК)	Рейтинг дебітора (РД)	Бали
1	1	1	1
2	2	2	8
3	3	3	27
4	4	4	64

У зв'язку з тим, що максимальна сума балів, яку може набрати клієнт, відповідно до запропонованої методики становить 64 бали, поправочний коефіцієнт для 1 бала становитиме 1,56: поправочний коефіцієнт = $100/64$ балів = 1,56.

Таким чином, розглянувши алгоритм всіх необхідних параметрів для визначення розміру штрафу, представимо формулу для його розрахунку:

$$\text{Розмір штрафу} = \text{ПД} \cdot \text{КК} \cdot \text{РД} \cdot \text{Кпопр} \cdot T_{\text{прі}}, \quad (2.8)$$

де $T_{\text{прі}}$ – сумарний розмір простроченої дебіторської заборгованості конкретного дебітора.

Розмір штрафу визначається у відсотковому співвідношенні і дає змогу обґрунтовано збільшити суму залишкового платежу (дебіторської заборгованості) певного клієнта. Разом з тим рішення про застосування штрафних санкцій має прийматися кредитним комітетом (фінансовою службою) в результаті розгляду причин несплати і того, наскільки важливий цей клієнт для суб'єкта господарювання, чи є можливість почекати оплату без нарахування відсотків.

На основі результатів проведеного аналізу виникнення дебіторської заборгованості, проводиться сценарний аналіз, що дозволяє оцінити її вплив на результати діяльності, фінансове становище та ринкову вартість суб'єкта господарювання.

Загальний сценарний аналіз передбачає побудову матриці, яка дозволяє наочно побачити становище суб'єкта господарювання в кожному з альтернативних варіантів розвитку ситуації з урахуванням накопиченої дебіторської заборгованості, що утворилося на попередніх тимчасових періодах розглянутого сценарію.

Наступним етапом управління дебіторською заборгованістю є формування резерву по сумнівних боргах. Резерв сумнівних боргів створюється на підприємстві, по-перше, для достовірного відображення дебіторської заборгованості в балансі, адже поточна дебіторська заборгованість відображається в балансі в сумі різниці між наявною заборгованістю та резервом сумнівних боргів. По-друге, за рахунок резерву списується безнадійна заборгованість [5].

Формування резерву по сумнівних боргах пропонується здійснювати на основі найпростішого та найточнішого методу «Абсолютної суми». Ґрунтується цей метод на аналізі платоспроможності кожного конкретного дебітора. Ключовим моментом для такого аналізу будуть чітко визначені та зафіксовані в наказі про облікову політику тимчасові критерії визнання «дебіторки» сумнівним боргом. Сумнівна заборгованість окремих дебіторів, виявлена на основі такого аналізу, підсумовується. Отриманий показник і буде сумою резерву сумнівних боргів (РСБ) [1, с. 5].

Використовуючи метод «Абсолютної суми», важливо не допускати списання заборгованості одних контрагентів за рахунок резерву, нарахованого під інших боржників, оскільки резерв створюється під кожного конкретного боржника.

Останній етап блока виникнення дебіторської заборгованості передбачає оцінку ринкової вартості суб'єкта господарювання, якості дебіторської заборгованості й конкурентного ефекту ведення кредитної політики. Оцінка якості дебіторської заборгованості передбачає визначення питомої ваги прострочених боргів у загальній дебіторській заборгованості. За умови зниження питомої ваги прострочених кредитів, управління дебіторською заборгованістю є виправданим та ефективним.

Важливим блоком процесу управління дебіторською заборгованістю на підприємствах легкої промисловості є проведення моніторингу стану показників дебіторської заборгованості. Етапами моніторингу є:

- оцінка підтриманні платіжної дисципліни клієнтів;
- контроль за зміною рейтингу дебіторів;
- контроль виконання прогностичного сценарію поведінки дебіторів;
- контроль зміни ринкової вартості якості дебіторської заборгованості.

Дослідження факторів впливу на заборгованість суб'єктів господарювання може бути покладено в основу політики управління дебіторською заборгованістю, що полягатиме в проведенні постійного моніторингу показників дебіторської заборгованості, виявленні неблагонадійних дебіторів, впровадженні диференційної політики надання товарного кредиту для різних груп дебіторів. Це сприятиме збільшенню обсягів реалізації продукції при одночасному зменшенні ризику втрати ліквідності. Впровадження даних заходів сприятиме збільшенню обсягів реалізації продукції при одночасному зменшенні ризику несплати боржниками за поставлену продукцію, а отже, скороченні ризику втрати ліквідності [10, с. 150].

Останнім блоком процесу управління дебіторською заборгованістю на підприємствах легкої промисловості є робота з проблемними кредитами, що передбачає:

- використання методів судового стягнення;
- використання економічних методів стягнення та реструктуризацію дебіторської заборгованості.

Реструктуризація дебіторської заборгованості суб'єктів господарювання є складовою процесу реструктуризації активів і може розглядатись як сукупність заходів, спрямованих на підвищення рівня її ліквідності та прибутковості [2].

Дебіторська заборгованість, безумовно, є складним об'єктом управління, що вимагає кваліфікованого рішення не тільки фінансових, а й юридичних, маркетингових проблем, реалізація яких може сприяти підвищенню добробуту власників бізнесу. Для досягнення цього необхідно регламентувати кредитний процес, максимально формалізувати дії персоналу з визначення умов кредитування кожного конкретного дебітора, наділити менеджмент персональною відповідальністю за забезпечення якості портфеля дебіторської заборгованості.

Заключним етапом реалізації фінансової політики розвитку суб'єктів господарювання легкої промисловості є оцінка результатів впровадження заходів вдосконалення фінансової політики розвитку суб'єктів господарювання легкої промисловості та визначення їхньої ефективності, що ґрунтується на розрахунку та визначенні відхилень показників ліквідності, фінансової стійкості, та ділової активності.

Отже, ефективна фінансова політика – це дієвий інструмент впливу на всі аспекти розвитку суб'єктів господарювання легкої промисловості. Використання її інструментів дасть змогу подолати будь-які труднощі не тільки суб'єктам господарювання легкої промисловості, але й галузі загалом. Але при цьому необхідно дотримуватися певних принципів її впровадження: послідовності; визначеності; доцільності; продуманості; виваженості кожного напрямку її дії. Фінансова політика розвитку суб'єктів господарювання легкої промисловості на сьогоdnішньому етапі функціонування вітчизняної економіки повинна характеризуватись якісно новими підходами до суб'єктів господарювання з урахуванням впровадження реформ, інструментів формування цін, оплати праці, податкової і кредитної систем, спрямованих на створення сприятливого середовища для її функціонування.

Список використаних джерел

1. Альошкіна Н. Розрахунок резерву сумнівних боргів. *Податки та бухгалтерський облік*. Березень, 2017/№21. С. 5. URL: <https://i.factor.ua/ukr/journals/nibu/2017/march/issue-21/article-25948.html>.
2. Басюк Т. П. Реструктуризація дебіторської заборгованості підприємства. URL: http://dspace.nuft.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/5084/1/RestrDZ_Basyuk.pdf.
3. Блакита Г. В. Методологія вибору виду фінансової стратегії на підприємствах торгівлі. *Вісник КНТЕУ*. 2010. № 6. С. 48–59.
4. Бланк И. А. Финансовая стратегия предприятия: учеб. курс. Киев: Ника-Центр, 2006. 520 с.

5. Дебет-кредит. URL: <https://online.dtki.ua/Book/%C2%AB%D0%94%D0%9A%C2%BB%20%E2%84%9620-2013.epub/navPoint-5>.
6. Демиденко Л. М. Концептуальні підходи до забезпечення стійкого розвитку підприємства. *Наукові праці Полтавської державної аграрної академії. Серія: Економічні науки*. 2013. Вип. 2(7). Т. 1. С. 92–96.
7. Довбня С. Б., Разгоняєва Т. М. Оптимізація програми фінансування підприємства. *Всеукраїнській науково-виробничий журнал «Сталий розвиток економіки»*. 2013. № 1 (18). С. 79–82.
8. Дойль П. Менеджмент: стратегія і тактика: пер. с англ. Санкт-Петербург: Питер, 1999. 293 с.
9. Кудріна О. Ю. Теоретичні і практичні аспекти економіки та інтелектуальної власності. *Загальнотеоретичні й прикладні проблеми формування стратегії розвитку промислового виробництва України в умовах економічної кризи*. 2015. Вип. 2 (12). Т. 3 С. 91–98.
10. Лівовшко Т. В., Бебех К. В. Дослідження факторів динаміки дебіторської заборгованості підприємства. 2014. URL: http://www.zgia.zp.ua/gazeta/evzdia_6_143.pdf.
11. Наумова Л. М. Формування фінансової стратегії стратегічного альянсу підприємств легкої промисловості. *Проблеми матеріальної культури. Економічні науки*. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/91695/26-Naumova.pdf?sequence=1>.
12. Нашкерська М. М. Управління дебіторською заборгованістю у структурі оборотного капіталу підприємства. *Науковий вісник «Львівської політехніки»*. 2009. № 1. С. 136–137.
13. Розумович Н. Ф. Розробка фінансової стратегії у забезпеченні конкурентних переваг підприємства: дис. ... канд. екон. наук: 08.00.04 «Економіка та управління підприємствами (за видами економічної діяльності)» / Хмельницький національний університет. Хмельницький 2016. 234 с.
14. Селіверстова Л. С. Фінанси корпорацій: монографія. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2013. 320 с.
15. Стефанишин О. Б. Управління фінансовим забезпеченням розвитку підприємств роздрібної торгівлі: дис. ... канд. екон. наук: 08.00.04 «Економіка та управління підприємствами (за видами економічної діяльності)» / Львівський торговельно-економічний університет. Львів 2017. 266 с.

2.3. Ідентифікація алгоритму кредитного забезпечення розвитку малого бізнесу України

Джерела фінансування необхідні суб'єктам малого підприємництва не тільки в період становлення, а й у процесі розвитку. На цьому етапі традиційні для великого бізнесу джерела (самофінансування за рахунок власного прибутку та запозичень на ринку капіталу шляхом випуску власних цінних паперів) для малого підприємництва (далі СМП) є обмеженими або недоступними взагалі. Обмеженість власних коштів зумовлює СМП розвивати як банківські, так і небанківські кредитні відносини. Кредитування відіграє важливу роль у забезпеченні безперервності діяльності й розвитку підприємницької діяльності, проте сучасні кредитні відносини у сфері малого бізнесу ускладнені низкою об'єктивних та суб'єктивних чинників, потребують теоретичного та практичного вирішення.

Дослідження сутності кредиту та кредитних відносин присвячено багато праць вітчизняних та закордонних учених. У сучасній науковій літературі термін «кредит» визначаються як: суспільні відносини у зв'язку з передачею один одному в тимчасове користування вільних коштів на засадах зворотності, платності та добровільності [6, с. 363]; економічні відносини з приводу перерозподілу вартості на засадах повернення з виплатою процента [7]; форма позичкового капіталу, що надається на умовах повернення [26, с. 224]; позичковий капітал банку в грошовій формі, що передається в тимчасове користування на умовах забезпеченості, повернення, строковості, платності та цільового характеру використання [19]; довіра однієї особи до іншої, на підставі якої в позику надається певна вартість у грошовій або товарній формі на тимчасове користування за відповідну плату [24]; акт довіри між суб'єктами кредитних відносин, що являє собою обмін двома платежами, віддаленими в часі [2]. Незважаючи на відмінність у тлумаченні самої сутності кредиту (суспільні відносини; економічні відносини; позичковий капітал, довіра та ін.), усі автори погоджуються в одному – основу кредиту становить процедура надання коштів на поворотній та платній основі на визначений термін. Погоджуємося з думкою О. А. Кривди, що кредит безпосередньо впливає на процеси розширеного відтворення, прискорюючи його на всіх стадіях: виробництва, розподілу, обміну, споживання [12].

Об'єктивна необхідність використання кредитних відносин у сфері малого бізнесу пов'язана з особливостями формування фінансового забезпечення, обмеженістю власних коштів, нерівномірністю потреб оборотних засобів на кожній стадії виробничого циклу підприємництва. До основних специфічних відмінностей кредитування малого бізнесу можна віднести такі: обмеженість майна для забезпечення фінансових операцій; повна залежність результатів діяльності від державної економічної політики; низька рентабельність/збитковість СМП; великий ризик непогашення кредиту.

Варто зазначити, що після фінансової кризи 2008-2009 років доступ малого бізнесу до банківського кредитування як в Україні, так і за кордоном різко скоротився через падіння економіки і відповідне погіршення фінансового стану СМП та накопичення банками проблемних кредитів. Причинами цього науковці називають порушення процесу довіри між суб'єктами кредитних відносин; криза ліквідності в банківському секторі [2]. Так, як свідчить звіт Центру соціально-економічних досліджень – «CASE Україна», у післякризовий період обсяг портфеля кредитів малому та середньому бізнесу в 2012 році у більшості банків був знижений на 30 % і більше, порівняно з передкризовим 2008 роком [11]. Фінансова криза, що вразила європейську банківську систему у 2007-2008 роках спричинила дефіцит ліквідності та втрату довіри з боку клієнтів через недостатню капіталізацію банківського сектору та неефективну практику управління ризиками. Як наслідок, це спричинило труднощі в доступі СМП до кредитних ресурсів та відкинуло розвиток банківської системи на декілька десятків років назад.

Згідно зі статистичними даними OECD, після фінансової кризи близько 86 % СМП країн ЄС мають гірші умови для банківського фінансування, порівняно з попереднім роком; близько 75 % цих компаній зіткнулися зі зменшенням обсягів кредитів, наданих банками; 87 % СМП отримали вказівки банків

щодо додаткової застави за свої кредити [29]. Упродовж 2007–2010 рр. у більшості країн СМП зіткнулися з більш жорсткими кредитними умовами банків у формі підвищеної процентної ставки, скорочення строків погашення та збільшення запиту на забезпечення [30].

В Україні ситуація погіршилася ще й через політичну та економічну нестабільність. Погоджуємося з думкою В. М. Шумельди, що значна девальвація гривні, спад в економіці, військові дії на сході країни, недостатній рівень корпоративного управління зумовили погіршення якості кредитного портфеля банків [27].

Сучасні тенденції свідчать про відновлення кредитування СМП, проте залишаються досить жорсткими вимоги до фінансового стану та застави, почастишали випадки відмови потенційним позичальникам у кредиті. Нині навіть у умовах оптимістичних економічних очікувань повному відновленню доступу для банківського кредитування заважає багато перешкод (слабкий фінансовий стан та непрозорість діяльності СМП, необхідність посилення захисту прав кредиторів, відсутність чіткого механізму вирішення питань із проблемними кредитами, високі відсоткові ставки, велика вартість застави). Цей факт підтверджується даними НБУ, згідно з якими у 2017 році частка непрацюючих кредитів СМП (тобто тих, за якими прострочення погашення боргу перевищує 90 днів (30 днів для банків-боржників), або за яким контрагент неспроможний забезпечити виконання зобов'язань без стягнення забезпечення) коливається від 50 до 60 % [10]. При цьому за кредитами в іноземній валюті по фізичних особах (у тому числі й фізичним особам-підприємцям) спостерігається зростання частки непрацюючих кредитів до 95 %. На основі такої негативної статистики стає зрозуміло, що питома вага кредитів для СМП у загальному обсязі кредитного портфеля банків є незначною (до 20 %) уже впродовж багатьох років та банки змушені проводити превентивні заходи попередження ризиків неплатежів шляхом підвищення вимог до позичальників.

На сучасному етапі розвитку в більшості країн ЄС спостерігаються позитивні тенденції до нарощення обсягів кредитування, пом'якшення умов (ставок, обсягу застави, періоду тощо) кредитування. На сьогодні залучення кредитів є найбільш популярним джерелом фінансового забезпечення, оскільки має вагомі переваги порівняно з іншими джерелами. Зокрема, основною перевагою є доступність та швидкість отримання коштів, у той час як залучення коштів інвесторів, державної підтримки та грантових програм передбачає створення та обґрунтування детального бізнес-плану, доведення доцільності вкладення коштів та прибутковості проекту й очікування рішення про надання коштів, що займає багато часу. Крім того, на відміну від інших джерел, кредитне забезпечення має ґрунтовну нормативно-правову основу, що детально описує особливості кредитних відносин відповідно до умов, валюти надання, термінів та способів погашення. Як слушно визначає Н. В. Погожа, використання позикового капіталу в багатьох випадках має свої переваги, оскільки заборгованість вигідна в період підвищення темпів інфляції, а плата за користуванням позиковим капіталом відноситься до валових витрат і не оподатковується [20]. Враховуючи важливу роль СМП в економіці, державна політика має бути спрямована на

усунення цих перешкод, розширення доступу до кредитування, покращення якості взаємодії СМП з іншими суб'єктами в процесі кредитування.

На основі дослідження всіх переваг та недоліків залучення кредитних ресурсів нами запропоновано алгоритм залучення кредитних ресурсів у межах формування фінансового забезпечення СМП (рис. 2.8).

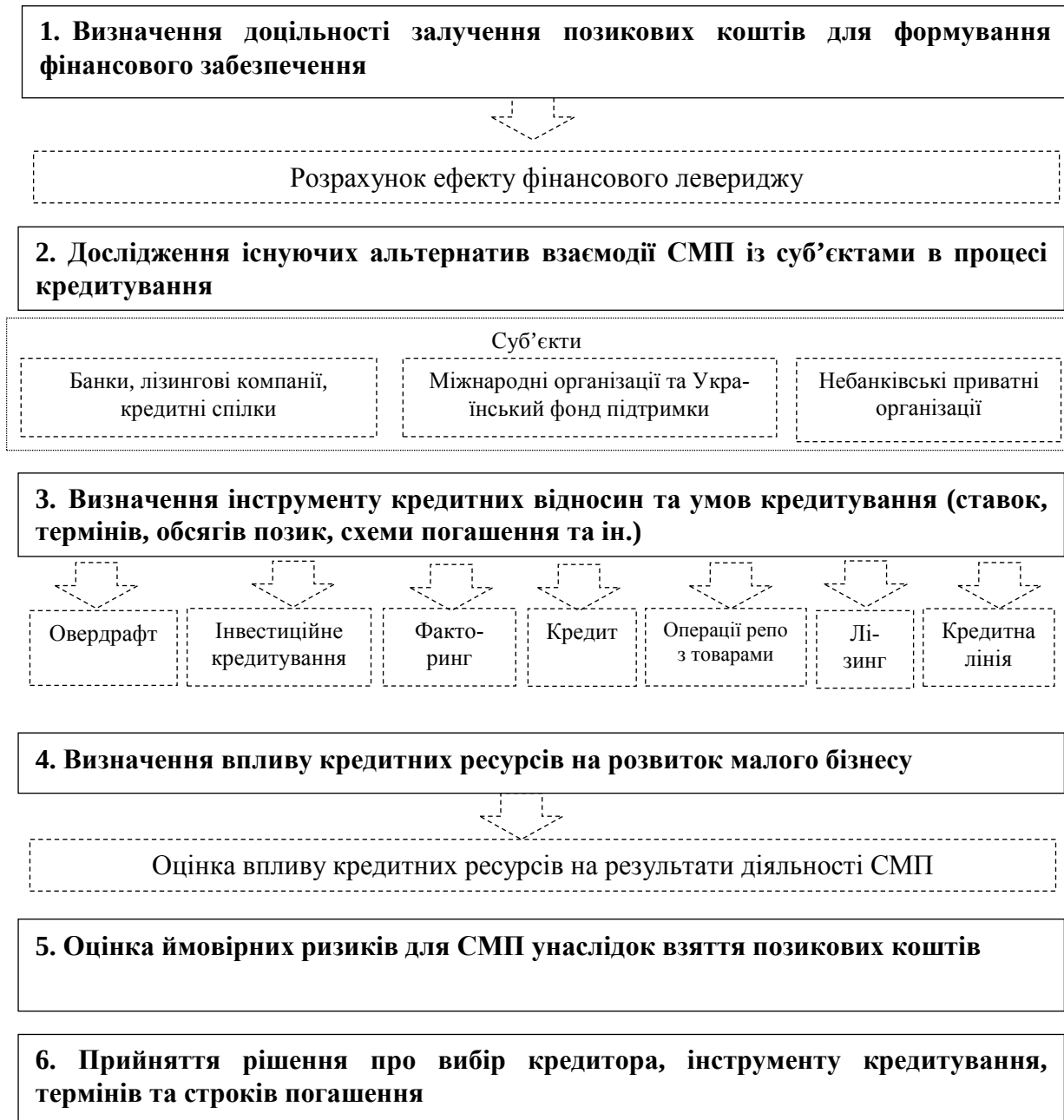

Рис. 2.8. Алгоритм залучення кредитних ресурсів для формування фінансового забезпечення СМП

Джерело: розроблено авторами.

На першому етапі необхідно визначити, чи доцільно залучати у свою діяльність позикові кошти. Серед відомих методів, що визначають доцільність залучення коштів та оптимальність структури фінансових ресурсів підприємства (фінансовий леверидж, середньозважена структура капіталу, метод «ризик-дохідність»), ефект фінансового важеля, на нашу думку, є найбільш інформативним при вирішенні питання залучення кредитних коштів.

Вибір розрахунку фінансового левєриджу для визначення доцільності залучення позикових коштів обумовлюється тим, що за умов високих ставок відсотків і, як наслідок, великого боргового навантаження через взяття кредиту СМП може потрапити в боргову залежність від кредитора, що негативно впливатиме на його розвиток.

Так, фінансовий левєридж визначає вплив залучення позикового капіталу на рівень рентабельності власних вкладень підприємства. Цей вплив виявляється в тому, що за умов перевищення рентабельності капіталу підприємства над рівнем процентної ставки за позиковими коштами рентабельність власного капіталу при використанні кредиту є вищою, ніж при самофінансуванні [4].

На другому етапі запропонованого алгоритму, якщо ефект фінансового левєриджу виявив позитивний вплив залучення позикових коштів на розвиток СМП, необхідним є визначення кредитора серед існуючих альтернативних варіантів. Цей етап передбачає порівняння взаємодії СМП із різними типами кредиторів за критеріями вигоди з відносин, їх ефективності та витрат. Як справедливо відзначає О. М. Біломістний, можна виділити 3 типи взаємодії СМП у процесі кредитування:

- 1) СМП – банк, лізингова компанія, кредитна спілка;
- 2) СМП – міжнародні організації – Український фонд підтримки;
- 3) СМП – банк (як посередник) – суб'єкти [1, с. 42].

Перший тип відносин є найбільш поширеним варіантом взяття кредиту. Серед джерел фінансових ресурсів малих суб'єктів бізнесу (МСБ) банківські кредити за статистикою посідають третє місце після доходів від діяльності суб'єктів підприємництва та особистих коштів засновників [18].

Дослідження сучасних тенденцій у взаємодії «СМП – банк» в Україні показали, що станом на 31.12.2017 р. у Державному реєстрі банків було зареєстровано 88 банків, 17 з них – з іноземним капіталом [10]. Так, тільки за 2017 рік суб'єктам підприємництва було надано кредитів у розмірі 832 552 млн грн [10].

Аналіз відносин у системі «СМП – банк» країн ЄС показав, що така взаємодія передбачає залучення третьої сторони – державної організації, що представляє державу та працює у ролі «щита» для захисту прав кредиторів та позичальників. Так, загальна модель кредитування малого бізнесу в Німеччині представлена схемою взаємодії «СМП – бізнес-банк – Державний кредитний інститут», у Франції: «СМП – Комерційний банк – Товариство взаємних гарантій – Державна акціонерна компанія по страхуванню кредитних ризиків малих та середніх підприємств (СОФАРІС)», у Чехії: «СМП – Банк – Чесько-Моравський банк гарантій та розвитку» і т. ін. [1; 27; 8]. Основними функціями даних організацій є: надання гарантій та поручительства кредиторам за СМП, що мають недостатні власні можливості по забезпеченню кредиту; вирішення спірних питань у кредитних стосунках СМП і банків; участь у змішаному кредитуванні (надання кредиту за рахунок як приватних, так і державних коштів); консультаційні послуги та ін.

На сьогодні в Україні не існує аналога таким європейським організаціям, частково певні функції виконує Національний банк України, проте основною перевагою таких установ є зосередження ваги саме на суб'єктах малого бізнесу, в той

час як основною функцією НБУ є стабілізації грошової одиниці країни та підтримання банківської системи. Погоджуємося з думкою Є. А. Боброва, що сприяння розвитку малого підприємництва можливе шляхом поєднання, узгодження та комбінування різних форм, методів та засобів кредитної підтримки, що використовуються в європейських країнах із розвиненою банківською системою [2].

Альтернативою кредитним відносинам з банком є взяття кредиту в кредитній спілці. Кредитні спілки в Україні за правовим статусом та нормативним забезпеченням засад створення і функціонування нині є неприбутковими організаціями [21]. При цьому погоджуємося з думкою О. Є. Боброва, А. А. Кугій, що кредитні спілки та лізингові компанії поки що не набули значного поширення в Україні [2; 14]. По-перше, наявний акт недовіри до таких організацій у зв'язку з «плинністю», нестабільністю їхньої діяльності. По-друге, перевагою взаємодії з банківськими установами є можливість використання комплексу банківських послуг, що включають у себе як кредит, так і лізинг та інші кредитні продукти. Крім того, як влучно зазначає О. М. Біломістний, кредитні спілки зазнали істотного негативного впливу внаслідок дії проявів фінансової кризи [1, с. 68], що вплинуло на обсяги ресурсної бази їхніх членів-СМП [1, с. 69]. Так, враховуючи низьку платоспроможність своїх членів-позичальників, кредитні спілки значно ускладнили умови надання кредитів, що в підсумку спричинило зменшення їхньої привабливості.

Особливістю кредитних спілок є те, що вони надають послуги лише своїм членам, які є одночасно і засновниками, і клієнтами, що забезпечує надання дешевших послуг, порівняно з іншими фінансовими посередниками. Проте саме ця особливість вплинула на ефективність діяльності кредитних спілок України в період фінансової кризи: наявність обмежених фінансових ресурсів засновників спричинили масове їх закриття починаючи з 2008 року (рис. 2.9). Так, кількість діючих кредитних спілок за досліджуваний період скоротилася вдвічі. Крім того, погіршення умов діяльності суб'єктів підприємництва сфери сільського господарства та сфери торгівлі в період фінансової кризи, що є основними суб'єктами кредитування в кредитних спілках, також вплинуло на скорочення кількості зареєстрованих кредитних спілок.

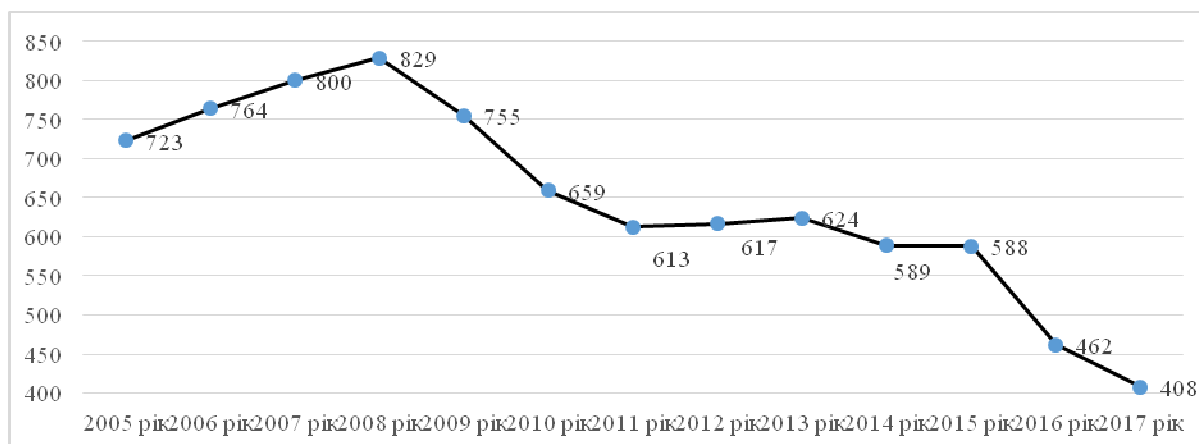

Рис. 2.9. Кількість зареєстрованих кредитних спілок України за 2005–2017 роки
Джерело: складено авторами на основі даних [17].

Незважаючи на деякі спроби Нацкомфінпослуг мінімізувати негативний вплив наслідків фінансової кризи на діяльність кредитних спілок (корегування фінансової політики дотримання нормативів ліквідності, зобов'язання за договорами про залучення внесків членів кредитної спілки на депозитні рахунки лише в разі закінчення строків дії таких договорів тощо [13; 5]), усе ж таки цей сектор ринку фінансових послуг не отримав достатньої державної підтримки (рефінансування, субсидіювання, державні гарантії) та змушений був власними зусиллями долати кризові наслідки в діяльності.

Поряд з цим, досвід Європейських країн свідчить про значну фінансову підтримку кредитних спілок як з боку урядів країн, так і міжнародними організаціями. Так, аналіз зарубіжного досвіду діяльності кредитних спілок показує, що для залучення значного за обсягом капіталу спілки повинні об'єднуватися у потужні фінансово-кредитні установи, найбільшою з яких нині є Всесвітня Рада кредитних спілок (далі WFCU (Worldwide Foundation for Credit Unions)). Протягом усього терміну існування WFCU реалізувала більше 300 проектів у 89 країнах світу та налічує 235 млн членів (рис. 2.10).

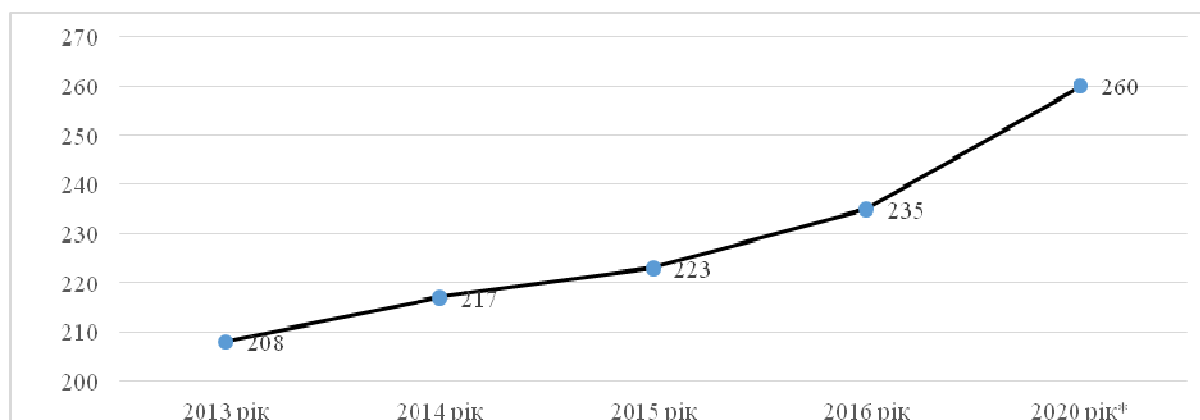

Рис. 2.10. Кількість членів Всесвітньої Ради кредитних спілок, млн суб'єктів
Джерело: складено на основі даних [31].

На відміну від України, діяльність кредитних спілок у країнах ЄС не обмежена двома послугами: надання кредиту та взяття коштів на депозит. Європейські кредитні спілки виконують багато фінансових послуг, що пов'язані з розміщенням цінних паперів на фондовому ринку, іпотечними операціями, емісією кредитних карток, довірчим управлінням майном, операціями з перерахування зарплати працівникам підприємств через кредитні спілки [16; 25]. Ці послуги дають можливість кредитним спілкам отримати додаткові кошти для продовження своєї діяльності, та, на нашу думку, мають бути реалізовані в практиці діяльності кредитних спілок в Україні. Несучасність та недовіра до кредитних спілок поряд із обмеженим доступом кредитних ресурсів для юридичних осіб роблять цей вид небанківського кредитування непривабливим для СМП. Проте реалізація програми WFCU може підвищити його популярність у сфері малого бізнесу. Так, починаючи з 2016 року WFCU почала реалізацію чотирирічної програми зміцнення сектору кредитних спілок України, що передбачає підвищення прозорості правового регуляторного поля діяльності, створення двох національних кредитних спілок, впровадження нових продуктів

сільськогосподарського фінансування [31]. Реалізація цієї програми відкриє шлях для кредитування СМП, оскільки передбачає створення нового «Проект закону про кредитні спілки», що дозволить надання позик не тільки фізичним, а і юридичним особам.

Однак відповідно до українського законодавства кредитні спілки не єдині небанківські організації, що можуть виконувати функцію кредитора. На рівні з кредитними спілками Законом України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» виділяють інші фінансові установи (ломбарди, лізингові компанії, довірчі товариства, страхові компанії, установи накопичувального пенсійного забезпечення, інвестиційні фонди і компанії та інші юридичні особи [22]), що мають право надання фінансових послуг, у тому числі і кредитних.

Зокрема, перспективним, але поки що малоосвоєним суб'єктом фінансування малого підприємництва є лізингові компанії. Як кредит, так і лізинг є способами отримання суб'єктом господарювання майна для використання у власній діяльності, якщо власних коштів на придбання цього майна не вистачає.

Погоджуємося з думкою Є. А. Боброва, що розвиток лізингу є особливо актуальним для України з огляду на те, що національна економіка характеризується високим ступенем зносу основних засобів та ускладненим доступом до джерел фінансування малих та середніх підприємств [2]. Особливо це стосується сфери малого бізнесу, що характеризується обмеженістю фінансових ресурсів та високим рівнем зносу основних засобів. Проте використання послуг лізингових компаній ще не набуло значного поширення на території України, через що не може в необхідному обсязі забезпечити малі підприємства [3, с. 39].

Як показує світова практика, лізинг – це ефективний інструмент фінансування суб'єктів підприємництва, крім того, він являє собою перспективну форму взаємодії банківського й реального секторів економіки. Так, у країнах розвинутої ринкової економіки частка інвестування в основний капітал, яка припадає на лізинг, становить 30 % [14], в той час як в Україні цей показник останніми роками не перевищує 4 % [9]. Така статистика пояснюється низкою чинників ефективності використання лізингу для формування фінансового забезпечення вартість контрактів фінансового лізингу; обмеженість фінансових активів; складність отримання кредиту; висока конкуренція на ринку лізингу; високий відсоток кредиту; недосконалість нормативно-правового регулювання лізингової діяльності.

З метою подолання вищезазначених проблем розвитку лізинг в Україні д серпні 2016 року оприлюднено розроблений Нацкомфінпослуг проект законодавчих вимог щодо комплексного вдосконалення механізмів здійснення операцій фінансового лізингу, створення необхідних умов для залучення через механізм лізингу інвестицій в оновлення основних фондів підприємств української економіки [23]. Ці заходи позитивно впливають на ринок лізингових послуг, про що свідчить статистика: кількість договорів фінансового лізингу, укладених у 2016 році, становила 9 тис., що виявилось на 120 % більше, ніж у 2015 році, а обсяг укладених договорів – 9,67 млрд грн, що на 55 % більше, ніж у попередньому році [15].

Вибір альтернативи відносин серед різної варіації є ключовою умовою для переходу до наступного етапу алгоритму – визначення інструменту кредитних відносин та умов кредитування. Залежно від того, який формат відносин був обраний СМП, можливим є використання відповідного інструменту серед існуючих: овердрафт, інвестиційне кредитування, факторинг, кредит, операції репо з товарами, лізинг, кредитна лінія та ін.

Етап визначення впливу кредитних ресурсів на розвиток малого бізнесу передбачає розрахунок економічного ефекту від залучення кредитних ресурсів та оцінку результативності та ефективності використання кредитних ресурсів.

Оскільки залучення кредитних ресурсів пов'язано з ризиками (ризик неплатоспроможності, валютний ризик тощо), то важливим є розрахунок впливу цих ризиків на СМП. Саме зіставлення системи «ризик-вигода» є фінальним етапом прийняття рішення про кредитування та вибір інструментів та строків кредитування та погашення боргу.

Загалом обґрунтування виробу кредитного забезпечення має базуватися на глибокому дослідженні всіх переваг та недоліків наявних альтернатив та враховувати специфічні особливості кредитних відносин суб'єктів малого бізнесу в Україні.

Список використаних джерел

1. Біломістний О. М. Механізм кредитування малого бізнесу: дис. ... канд. екон. наук: спец. 08.00.08 «Гроші, фінанси і кредит» / ДВНЗ «УАБС НБУ». Суми, 2012. 194 с.
2. Бобров Є. А. Кредитування розвитку малого підприємництва в Україні: автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.04.01 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2006. 18 с.
3. Боцьора Л. О. Фінансовий механізм розвитку малого підприємництва в Україні: автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.00.08 / Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2015. 20 с.
4. Бубенко І. В., Разінкова В. П. Оцінка впливу залучення позикових коштів на ефективність діяльності підприємства. *Економіка. Управління. Інновації*. 2009. № 2. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=F&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&S21CNR=20&Z21ID=.
5. Гончаренко В. В. Розвиток кредитних спілок України в умовах фінансової кризи. *Українська кооперація*. 2010. № 3. С. 18–23.
6. Гроші та кредит: підручник. 3-тє вид., перероб. і доп. / за заг. ред. М. І. Савлука. Київ: КНЕУ, 2002. 598 с.
7. Єпіфанов А. О., Маслак Н. Г., Сало І. В. Операції комерційних банків: навчальний посібник. Суми: ВТД «Університетська книга», 2007. 523 с.
8. Зубченко Л. А. Тенденції во взаимоотношениях французских банков с малым и средним предпринимательством. *Економика*. 2000. № 4. С. 85–90.
9. Державна служба статистики України: офіційний сайт. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
10. Інформація офіційного сайту Національного банку країни офіційний сайт. URL: <https://bank.gov.ua>.
11. Центру соціально-економічних досліджень – «CASE Україна»: офіційний сайт. URL: <http://case-ukraine.com.ua>.

12. Кривда О. В., Аушева Г. А. Проблема кредитування малого підприємництва в період фінансової кризи в Україні. *Сучасні проблеми економіки і підприємництва*. 2010. № 5 (1). URL: <http://sb-keip.kpi.ua/article/view/31250>.
13. Криниця С. О. Розвиток системи кредитних спілок в Україні: проблеми і перспективи. *Вісник університету банківської справи Національного банку України*. 2014. № 3 (21). С. 71–73.
14. Кугій А. А., Сокотенюк С. М. Структурний аналіз фінансового забезпечення малого підприємництва. *Економічний вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. 2015. № 12. С. 238–245. URL: <http://ev.fmm.kpi.ua/article/viewFile/45521/41698>.
15. Лізинг в Україні 2016 / FinPost. URL: <https://finpost.com.ua/news/2401>.
16. Осадчий Є. С. Світовий досвід управління капіталом кредитних спілок. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2016. Вип. 9. С. 122–125.
17. Основні показники системи кредитних спілок. *Офіційний сайт Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг*. URL: <http://nfp.gov.ua/content/stan-i-rozvitok-kreditnih-spilok.html>.
18. Панцир С., Когут А. Політика підтримки МСБ: доступ до фінансово-кредитних ресурсів (звіт Європейського інформаційно-дослідницького центру). Київ, 2015. URL: euinfocenter.rada.gov.ua.
19. Петрук О. М. Банківська справа: навчальний посібник / за ред. д.е.н., проф. Ф. Ф. Бутинця. Київ, 2004. 461 с.
20. Погожа Н. В. Проблемні аспекти формування та використання фінансових ресурсів підприємства в умовах рецесії України. *Вісник соціально-економічних досліджень*. 2012. № 2 (45). С. 144–149.
21. Про кредитні спілки: Закон України 21 від 20.12.2001 № 2908-III. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2908-14&p=1288985005790682>.
22. Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг: Закон от 12.07.2001 № 2664-III станом на 01.01.2017. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T012664.html.
23. Публічний звіт про діяльність національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг за 2016 рік. Київ, 2017. URL: <https://nfp.gov.ua>.
24. Сейко С. І. Фінансовий кредит: економічна сутність, оподаткування та відображення в обліку. *Економіка. Управління. Інновації*. 2013. № 2. С. 77–98.
25. Управління фінансовою безпекою економічних суб'єктів: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів економічних і юридичних спеціальностей усіх форм навчання / за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. С. М. Фролова. Суми: ДВНЗ «УАБС НБУ», 2015. 332 с.
26. Фінансовий менеджмент: підручник / кер. кол. авт. і наук. ред. проф. А. М. Поддєрьогін. Київ: КНЕУ, 2005. 535 с.
27. Шумельда В. М. Сучасні тенденції розвитку банківського кредитування фізичних осіб в Україні. *Актуальні проблеми економіки*. 2016. № 8 (182). С. 310–316.
28. Dietsch M. Financing small businesses in France. EIB PAPERS. 2003. Vol. 8, № 2. P. 93–119.
29. Financing SMEs and entrepreneurs 2017 / OECD. URL: http://www.keepeek.com/Digital-Asset-Management/oecd/industry-and-services/financing-smes-and-entrepreneurs-2017_fin_sme_ent-2017-en.

30. New Approaches to SME and Entrepreneurship Financing: Broadening the Range of Instruments: analytical report of the OECD. 2015. 119 p.

31. World council of credit unions: 2016 Annual Report. *Офіційний сайт Worldwide Foundation for Credit Unions*. URL: http://www.woccu.org/documents/Annual_Report_2017.

2.4. Системи адміністрування вітчизняних підприємств: стан та проблеми розвитку

Ринкові умови господарювання приводять до істотного зростання масштабів інформаційних потоків у бізнесі, які впливають на діяльність кожного суб'єкта господарювання. Сьогодні, як відомо з теорії і практики, інформацію трактують як не менш важливий ресурс виробництва, ніж матеріальні, кадрові, фінансові та інші види ресурсів. У всіх цих процесах невизначеності та інформаційної насиченості керівники вимушені ухвалювати дієві управлінські рішення і при цьому ідентифікувати ризики, прогнозувати ситуацію в майбутньому, виявляти альтернативи, враховувати інтереси зацікавлених сторін тощо. Саме завдяки системам адміністрування створюються передумови для здійснення точних прогнозів розвитку ситуації за умови ухвалення того чи іншого варіанта рішення. Такі системи забезпечують можливість оптимізування та раціоналізації управління щодо всіх напрямків діяльності компанії [1; 3; 6].

У різних літературних джерелах стан систем адміністрування в управлінні підприємствами охарактеризований доволі фрагментарно. Частко це пов'язано з різновекторністю трактування окремих понять в аналізованій сфері, про що, зокрема, зазначено в працях [2; 4-5; 7]. Інше пояснення цієї прогалини – низький рівень управлінського обліку в розрізі процесів адміністрування в організаціях, що зумовлює необхідність виконання додаткових досліджень, насамперед, первинного характеру. Як наслідок, нами було проведене експертне опитування керівників різних рівнів управління низки вітчизняних компаній та їхніх підлеглих. Просторова ознака вибіркової сукупності охоплювала західні області України, включно із Хмельницькою областю. Обсяг вибірки під час проведення опитування склав 30 підприємств із різних сфер економіки, що відповідає критерію малої вибірки. Так, у перелік представників вибіркової сукупності потрапили, зокрема, ДП «Новатор», ТзОВ «Леоні Ваерінг Системс УА ГмБХ», ПАТ «Концерн-Електрон», СП ТОВ «Сферос-Електрон», ПрАТ «Волиньхолдінг», ПАТ «Термопластавтомат», ТзОВ «Барком», ТзОВ «Букекспорт-торг ЛТД», АТ «Галичина» тощо. Перелік таких підприємств відрізняється не лише сферами економіки, а й величиною, номенклатурою та асортиментом продукції, чисельністю персоналу, масштабами діяльності, належністю інвестованого капіталу тощо.

Доцільність обрання цільовою аудиторією під час опитування як керівників, так і підлеглих зумовлюється тим, що всі вони певним чином пов'язані із системами адміністрування. Загалом було опитано по 4 посадових особи в кожній обраній організації (разом – 80 осіб) (по 2 особи – представники керівної і керованої підсистем). Дослідження за своїм характером було одноразовим (повторних запитань до експертів з певною періодичністю не ставилось) і передбачало використання як інструменту анкети.

Основна мета проведеного опитування полягала в з'ясуванні реального стану справ щодо побудови й використання систем адміністрування в управлінні підприємствами у вітчизняному бізнесі з урахуванням євроінтеграційних процесів. Так, для цього експертам було поставлено низку запитань різної форми, що дали змогу поглиблено дослідити окреслену проблему. Типи таких запитань за своєю формою були різними; жодних інших додаткових обмежень до формулювання запитань анкети не ставилось.

Загалом за статевою ознакою в опитуванні взяли участь 73,75 % чоловіків та 26,25 % жінок. Вікові межі респондентів перебували в діапазоні від 32 до 63 років. Їхня фаховість обґрунтовується тим, що 57,14 % з-поміж них на своєму останньому місці роботи попрацювали більше 5 років, у той час як менше 1 року працювало лише 4,5 % фахівців. Усі 100 % експертів отримали повну вищу освіту, здебільшого, економічного, юридичного та технічного спрямування. Близько 48 % компаній, представники яких взяли участь в опитуванні, – це ті, діяльність яких поширюється передусім на національний ринок. Своєю чергою, глобальний характер своєї діяльності не зазначала жодна із аналізованих компаній.

Експерти опитувались насамперед на предмет змін, які вони б зробили за наявності можливості побудови систем адміністрування «з нуля» (рис. 2.11).

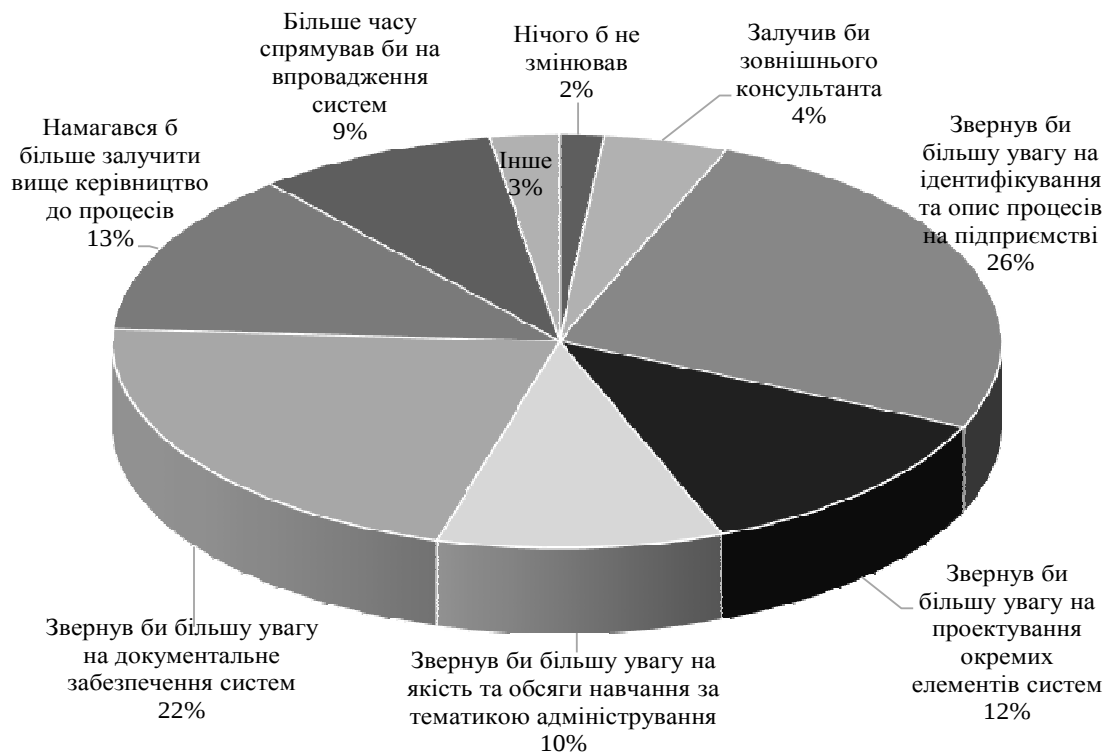

Рис. 2.11. Аспекти, на які доцільно звернути більше уваги під час формування й використання систем адміністрування
Джерело: сформовано за результатами експертного опитування.

Дані рис. 2.11 дає змогу зробити висновок про те, що під час формування і використання систем адміністрування на вітчизняних підприємствах ігноруються проблеми, що лежать в основі всіх цих процесів (тобто фундамент систем). Так, керівники та підлеглі акцентують увагу на необхідності ретельнішого підходу до ідентифікування та опису процесів в організації (26 %), до

документального забезпечення систем (22 %), до залучення вищого керівництва до всіх цих процесів (13 %) тощо. Очевидно, що помилки та недоліки на таких перших етапах формування систем адміністрування призводять у перспективі до виникнення чималої кількості слабких боків цих систем та низького рівня їхньої ефективності в практичній діяльності.

Під час проведення опитування з'ясовувалась також і думка експертів щодо основних причин виникнення проблем у сфері побудови й використання систем адміністрування в управлінні підприємствами. Отримані результати засвідчили, що такі причини – різні, водночас, ключовими серед них є невідповідний рівень ресурсного забезпечення (цей варіант обрало 25,8 % респондентів) та невідповідний рівень компетентності працівників щодо виконання функцій у таких системах (24,5 %) (рис. 2.12).

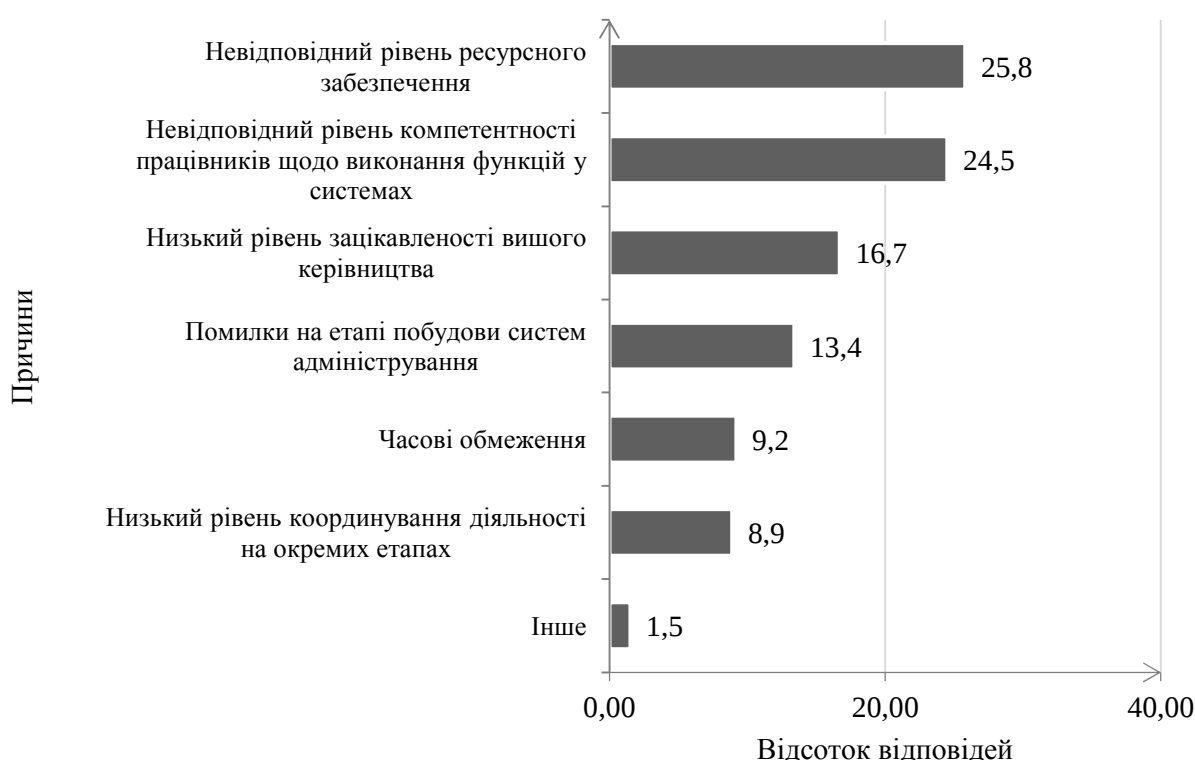

Рис. 2.12. Основні причини виникнення проблем у сфері побудови і використання систем адміністрування в управлінні підприємствами

Джерело: сформовано за результатами експертного опитування.

З цих результатів можна зробити висновок, що перша з таких причин є типовою для українського бізнесу не лише з позиції систем адміністрування, а й позиції управління загалом. З іншого боку, працівники з низьким рівнем компетентності не зможуть повною мірою ангажуватись у виконання окремих робіт у таких системах, що, безперечно, негативно позначиться на забезпеченні цілеспрямованого впливу керівної системи на керовану за всіма етапами технології управління. Викликає занепокоєння і доволі висока частка експертів, яка наголосила на існуванні проблеми низького рівня зацікавленості вищого керівництва (16,7 %). Як відомо, підтримка керівників різних рівнів управління, насамперед

інституційного, є запорукою ефективності процесів та подолання бар'єрів. Саме такі керівники ухвалюють найважливіші рішення щодо параметрів систем адміністрування, а також дають згоду на залучення всіх необхідних ресурсів.

Наступне запитання стосувалось порівняння фактично витрачених коштів на вдосконалення систем адміністрування в управлінні підприємствами з їхнім планом. Доцільність введення цього запитання обґрунтовується, насамперед, тим, що будь-які інвестиції в такі системи пов'язані з поточними чи капітальними витратами і зумовлюють необхідність їхнього ретельного дослідження, у тому числі й у розрізі дотримання встановленого бюджету. Проблема актуалізується в умовах існування різноманітних чинників впливу на системи адміністрування та на вартісний аспект їхнього впровадження, функціонування та вдосконалення. Як свідчать отримані результати, досліджувані підприємства констатують більшою мірою негативні відхилення фактичних витрат від планових у контексті вдосконалення систем адміністрування в управлінні (рис. 2.13).

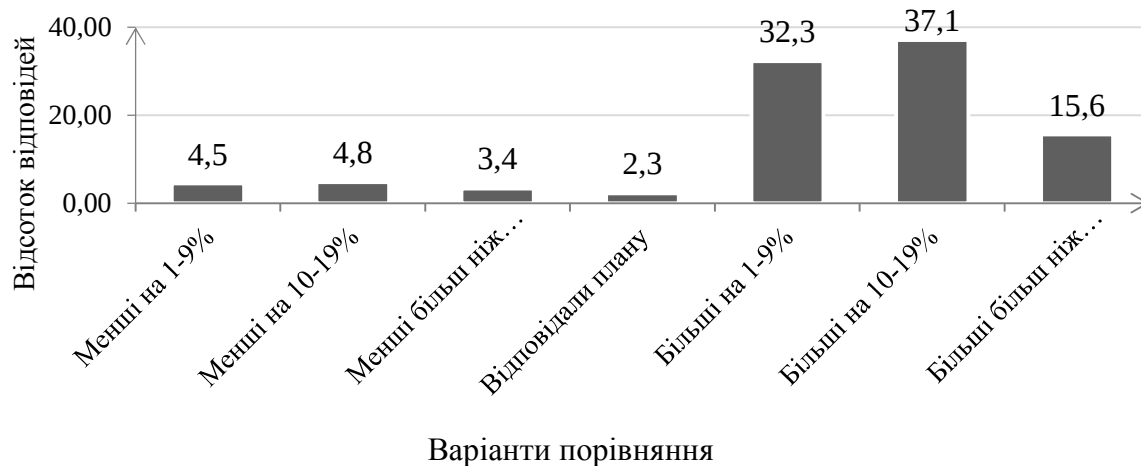

Рис. 2.13. Порівняння фактично витрачених коштів на вдосконалення систем адміністрування на вітчизняних підприємствах за останній період порівняно з їхнім планом

Джерело: сформовано за результатами експертного опитування.

Водночас, на думку експертів, рівень таких відхилень не можна вважати надто негативним. В аналізованому контексті все ж треба говорити про існування проблеми низького рівня бюджетування заходів із вдосконалення систем адміністрування у вітчизняному бізнесі.

Під час проведення опитування з'ясовувалась і думка респондентів щодо співвідношення економічних переваг від використання систем адміністрування з відповідними витратами. Причому отримані результати аналізувались окремо з позиції керівників і підлеглих. Цікавим є те, що більшість представників як керівної, так і керованої підсистеми організації стверджує, що побудова й використання систем адміністрування – це доволі витратний процес, який не співвідноситься з отриманими економічними перевагами (рис. 2.14). Лише близько 20 % експертів вважає, що використання цих систем забезпечує організації більше економічних вигід, ніж витрат.

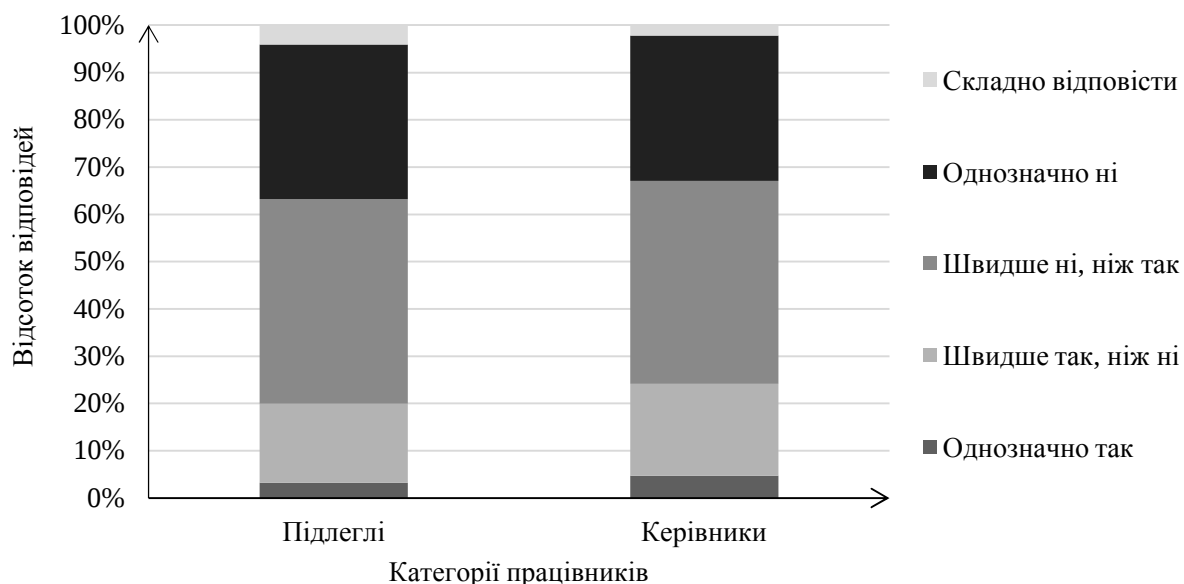

Рис. 2.14. Співвідношення економічних переваг використання систем адміністрування з відповідними витратами

Джерело: сформовано за результатами експертного опитування.

Респонденти опитувались і на предмет достатності їхніх знань щодо побудови і використання систем адміністрування в управлінні підприємствами. Негативним можна трактувати те, що лише 32 % фахівців позитивно відгукнулися щодо цієї проблеми. Це притому, що варіанти «однозначно ні» та «швидше ні, ніж так» обрало 55 % експертів (рис. 2.15). Очевидно, що такі результати не сприяють формуванню і застосуванню дієвих систем адміністрування в компаніях.

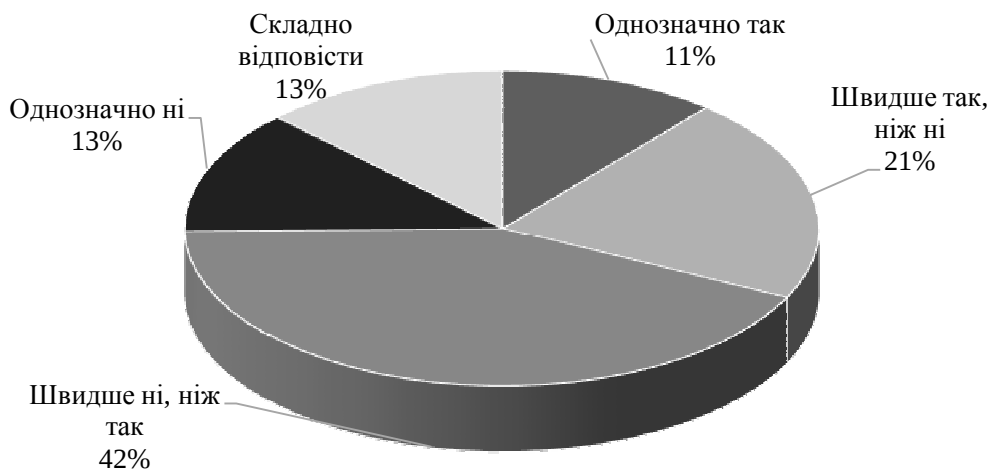

Рис. 2.15. Достатність знань працівників щодо побудови й використання систем адміністрування

Джерело: сформовано за результатами експертного опитування.

У продовження вищезазначеного респондентам було поставлено запитання щодо способу підвищення рівня компетентності персоналу у сфері формування і використання систем адміністрування в організаціях. На рис. 2.16 наве-

дено інформацію про пріоритетність таких способів, ключовим з-поміж яких є поширення відповідної інформації під час усних розмов (цей варіант обрало 42,7 % експертів). Очевидно, що отримані результати означають передусім фрагментарність робіт у напрямку поширення такої інформації.

Рис. 2.16. Основні способи підвищення рівня компетентності персоналу у сфері формування і використання систем адміністрування
Джерело: сформовано за результатами експертного опитування.

На проблеми у сфері підвищення рівня компетентності персоналу щодо формування і використання систем адміністрування вказує і те, що лише 10,8 % фахівців стверджують про проведення періодичних тренінгів, курсів підвищення кваліфікації, семінарів у цій сфері тощо. Водночас про використання разових таких заходів вказало 23,4 % експертів. Таким чином, разовість істотно домінує над періодичністю, що з позиції досягнення середньо- та довгострокових цілей не можна вважати ефективним підходом. Результати досліджень свідчать і про те, що на доволі низькому рівні на вітчизняних підприємствах використовуються матеріальні підходи до мотивування процесів підвищення рівня компетентності працівників у такій сфері.

За результатами досліджень встановлено і те, що лише 11 % експертів однозначно задоволені станом систем адміністрування, які функціонують на вітчизняних підприємствах. Разом з тим однозначно незадоволеними у цьому аспекті є 26,0 % фахівців, а 46 % обрали варіант відповіді «швидше ні, ніж так» (рис. 2.17). Очевидно, що за цих умов складно прогнозувати ефективність таких систем і спроможність дієво вирішувати поставлені перед ними завдання.

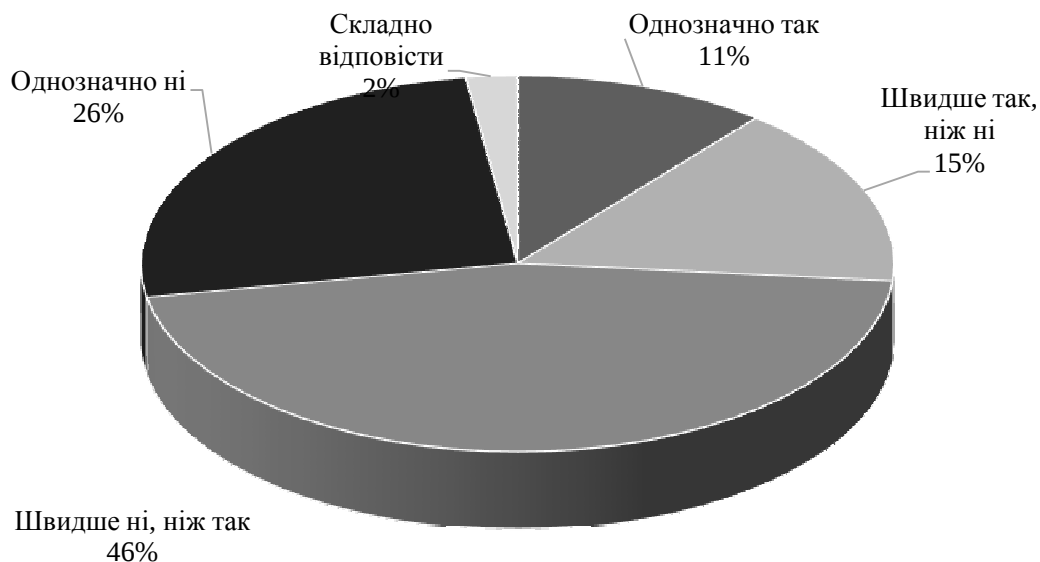

Рис. 2.17. Задоволеність працівників станом систем адміністрування, які функціонують на вітчизняних підприємствах

Джерело: сформовано за результатами експертного опитування.

Негативним у сфері формування і використання систем адміністрування в управлінні є низький рівень фактичного їхнього діагностування на предмет ефективності. Відповідне запитання було адресоване респондентам. Як результат, лише 24 % експертів вказали на здійснення такого діагностування, у той час як 54 % вказали на протилежне. Доволі істотною можна вважати і частку працівників (22 %), які не можуть однозначно стверджувати про діагностування таких систем (рис. 2.18).

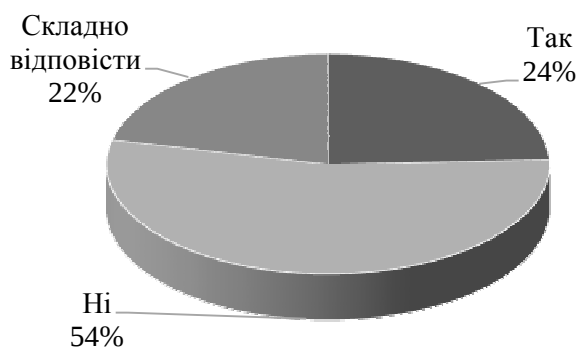

Рис. 2.18. Діагностування систем адміністрування на вітчизняних підприємствах на предмет їхньої ефективності

Джерело: сформовано за результатами експертного опитування.

Результати виконаних емпіричних досліджень дають змогу зробити висновок і про те, що системи адміністрування в управлінні дають змогу лише частково задовольнити потреби відповідної категорії працівників. Зокрема, варіанти «однозначно так» та «швидше так, ніж ні» обрало відповідно 10 та 19 % опитаних експертів. При цьому швидше непристосованими, аніж так вважають такі системи 43 % респондентів. Однозначно негативно цю пристосованість

оцінюють 24 % експертів (рис. 2.19). Очевидно, що отримані результати ілюструють так звані розриви між фактичним і бажаним станом систем адміністрування в управлінні компаніями. Тим самим актуалізується необхідність поглибленого вивчення потреб персоналу в цих системах, вже починаючи з етапу проектування таких систем. Не менш важливо здійснювати це діагностування і на етапі використання систем адміністрування, що створить можливості внесення коректив у їхній стан і параметри.

Рис. 2.19. Пристосованість систем адміністрування на вітчизняних підприємствах до потреб персоналу

Джерело: сформовано за результатами експертного опитування.

У процесі дослідження з'ясовувалась і думка експертів щодо пріоритетних об'єктів використання систем адміністрування на вітчизняних підприємствах. Цікавим є те, що абсолютна більшість респондентів (62 %) вважають за доцільне використовувати такі системи щодо компанії загалом (рис. 2.20). Таким чином, у свідомості вітчизняного керівника системи адміністрування розуміються передусім як щось таке, що пов'язане із діяльністю компанії загалом і значно менше із окремими підрозділами, напрямками діяльності, окремими програмами та проектами тощо.

Рис. 2.20. Пріоритетні об'єкти використання систем адміністрування на вітчизняних підприємствах

Джерело: сформовано за результатами експертного опитування.

Респонденти опитувались і на предмет діагностування рівня доповненості та взаємозв'язку інструментарію адміністрування з системою управління вітчизняних компаній загалом. Близько половини експертів (49 %) у своїх відповідях таку доповненість і взаємозв'язок оцінили лише на оцінку «задовільно». Це притому, що оцінку «відмінно» та «добре» поставили в анкеті відповідно 19 % та 24 % фахівців (рис. 2.21). Таким чином, можемо констатувати істотну неузгодженість систем адміністрування із системами управління загалом, що зумовлює необхідність вжиття коригувальних заходів.

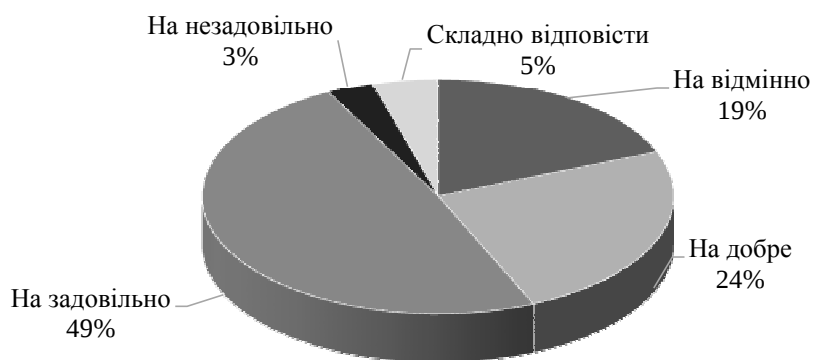

Рис. 2.21. Доповненість та взаємозв'язок інструментарію адміністрування з системою управління вітчизняних компаній загалом

Джерело: сформовано за результатами експертного опитування.

Експерти однозначні в тому, що на вітчизняних підприємствах більшою мірою складно впроваджувати нові інструменти адміністрування в управлінні. Зокрема, цієї позиції притримуються 79 % експертів, обравши в анкеті варіанти відповідей «однозначно складно» (34 %) та «швидше складно, ніж ні» (42 %) (рис. 2.22). Як свідчить практика, зазначені тенденції є характерними не лише для систем адміністрування вітчизняних суб'єктів господарювання, а і для їхніх систем управління загалом.

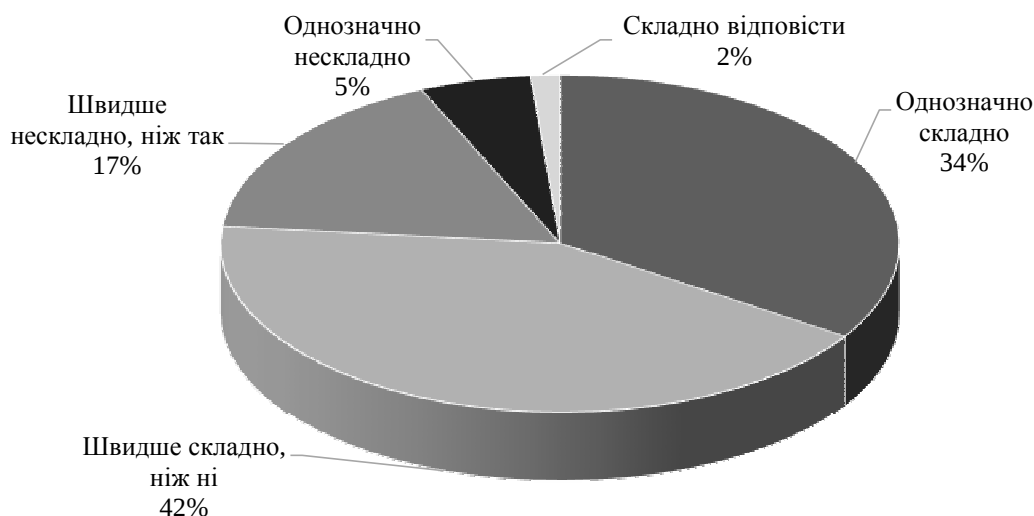

Рис. 2.22. Складність впровадження нових інструментів / системи стрес-менеджменту на вітчизняних підприємствах

Джерело: сформовано за результатами експертного опитування.

Серед опитаних 34 % респондентів акцентують увагу на тому, що на їхніх підприємствах ключову роль у визначенні стану та параметрів систем адміністрування в управлінні відіграють безпосередньо власники. Вагоме місце в цих процесах посідають і керівники інституційного рівня управління (27 %) (рис. 2.23).

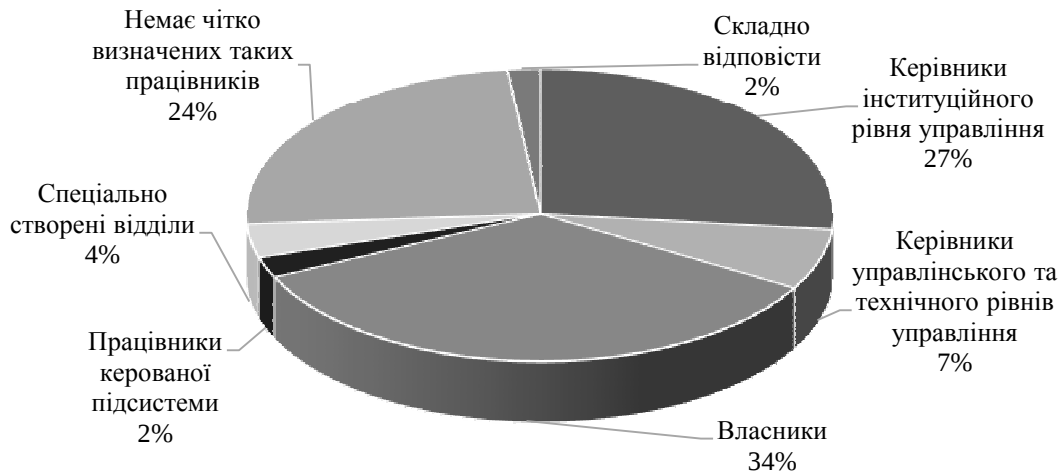

Рис. 2.23. Суб'єкти, що відіграють ключову роль у визначенні стану та параметрів систем адміністрування в управлінні підприємствами
Джерело: сформовано за результатами експертного опитування.

З іншого боку, слід констатувати проблему низького рівня залученості в такі процеси керівників управлінського та технічного рівнів управління (лише 7 % експертів вказали на це). Доволі низьку роль під час формування та використання систем адміністрування на вітчизняних підприємствах виконують і спеціально створені відділи, які, зокрема, є поширеними в західному бізнесі. У процесі дослідження експерти опитувались і на предмет пріоритетних джерел фінансування процесів формування і використання систем адміністрування в управлінні. Отримані результати свідчать, що найпоширенішим таким джерелом є власні кошти компаній (про це вказали у своїх відповідях 69,8 % фахівців) (рис. 2.24).

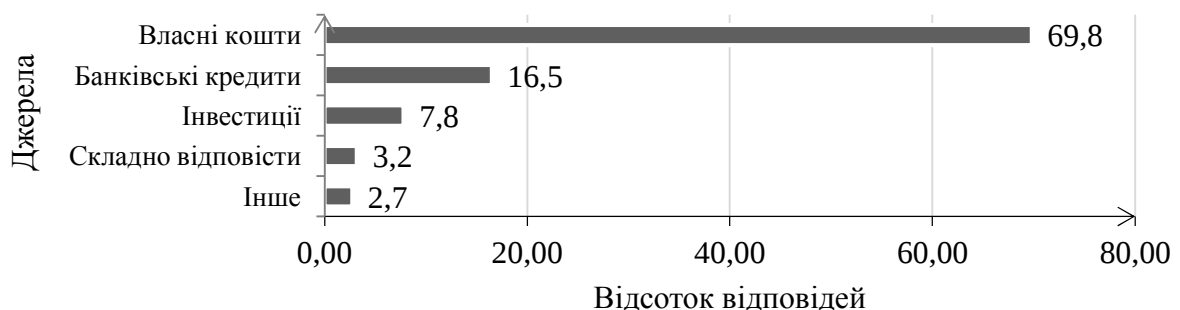

Рис. 2.24. Основні джерела фінансування процесів формування і використання систем адміністрування на вітчизняних підприємствах
Джерело: сформовано за результатами експертного опитування.

Очевидно, це джерело і надалі відіграватиме ключову роль не лише щодо вдосконалення систем адміністрування, а й у розвитку інструментарію управління загалом. Водночас, як свідчить вивчення теорії і практики, проблема полягає в істотній обмеженості достатності власного капіталу для фінансування усіх цих процесів. Про це, зокрема, свідчать результати аналізування частки збиткових підприємств України за видами економічної діяльності (рис. 2.25).

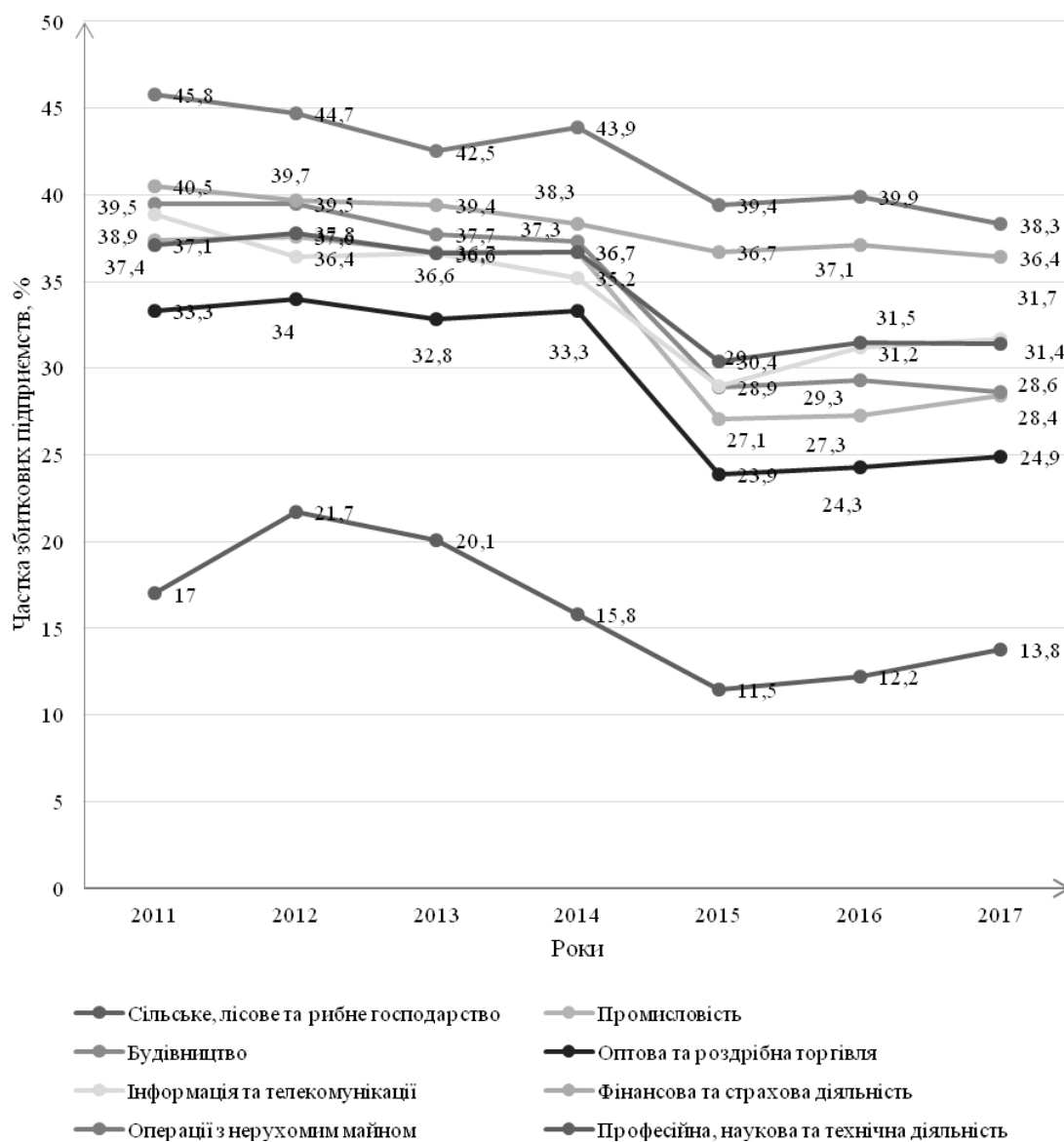

Рис. 2.25. Динаміка частки збиткових підприємств України за видами економічної діяльності за період 2011–2017 рр.

Джерело: сформовано на підставі офіційної інформації Державної служби статистики України.

В аналізованому контексті доцільно звернути увагу і на низькому рівні прибутковості операційної діяльності багатьох вітчизняних суб'єктів господарювання (табл. 2.13). Отже, доволі часто сумарні збитки підприємств за видами економічної діяльності перевищують сумарні прибутки, що ще більше ускладнює можливість акумулювання достатньої величини власного капіталу для фінансування процесів побудови і використання систем адміністрування в управлінні.

Таблиця 2.13

Рівень рентабельності операційної діяльності вітчизняних підприємств за видами економічної діяльності у 2017 р.

Види економічної діяльності	Результат від операційної діяльності, млн грн	Витрати операційної діяльності, млн грн	Рівень рентабельності (збитковості), %
Сільське, лісове та рибне господарство	93 400,5	411 118,4	22,7
Промисловість	179 594,1	2 701 966,9	6,6
Будівництво	4169,8	226 235,0	1,8
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	78 872,2	405 708,0	19,4
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	-4209,3	460 771,5	-0,9
Тимчасове розміщування й організація харчування	2334,9	31 934,0	7,3
Інформація та телекомунікації	17 866,5	131 503,4	13,6
Фінансова та страхова діяльність	1750,7	80 522,1	2,2
Операції з нерухомим майном	8644,4	116 513,2	7,4

Джерело: наведено на основі офіційної інформації Державної служби статистики України.

Таким чином, усе вищенаведене дає змогу охарактеризувати процеси побудови і використання систем адміністрування в управлінні підприємствами як такі, які більшою мірою пов'язані зі слабкими сторонами, аніж із сильними. Причому такі проблеми за своїм змістом є різновекторними, що зумовлює необхідність усестороннього їхнього вивчення і дослідження. За своїм змістом системи адміністрування є складною та багатоаспектною побудовою, що вимагає відповідних фахових знань та підтримки вищого керівництва.

Список використаних джерел

1. Краснотельмова А. В. Проблемы администрирования местных налогов. *Социально-экономические явления и процессы*. 2013. № 5. С. 116–120.
2. Лебедев С. Н. «Управление», «менеджмент», «администрирование»: проблема концептов. *Вестник РУДН. Серия «Социология»*. 2011. № 4. С. 143–151.
3. Рамазанова Б. Основные подходы к определению понятия «налоговое администрирование». *Теория и практика общественного развития*. 2014. № 1. С. 447–449.
4. Фурсов С. В. Концепция стратегического управления промышленным предприятием. *Основы экономики, управления и права*. 2013. № 4. С. 79–86.
5. Чинчин М. М. Межі та стадії податкового адміністрування. *Фінансове право*. 2013. № 1. С. 26–29.
6. Шулешко А. Н. Совершенствование систем управления качеством продукции на основе интеграции с риск-менеджментом, оценки состояния и динамики качества объектов. *Вестник ИрГТУ*. 2012. № 12. С. 285–289.
7. Яковлев І. П. Публічне адміністрування у сфері державної митної справи: термінологічний пошук. *Європейські перспективи*. 2015. № 6. С. 119–125.

2.5. Інструментарій та комплекс завдань оцінювання результативності кредитування АПК у напрямі розвитку потенціалу України на міжнародних торгових ринках

Проблема недостатнього надходження фінансово-кредитних ресурсів в аграрний сектор економіки продовжує залишатися найважливішим чинником стримування розвитку аграрного виробництва в Україні. Створення й використання ефективного фінансово-кредитного механізму спрямовуються на організацію сприятливих умов отримання кредитів аграрними підприємствами, що передбачає їх доступність, гнучкість системи кредитування і транспарентність [9; 20]. Результати роботи цієї галузі економіки істотно залежать від факторів, не підконтрольних людині, наприклад погодних умов, що не лише істотно збільшує ризиковість діяльності самих підприємств, але й загрожує макроекономічній стабільності, оскільки частка продукції АПК у загальному експорті держави у 2017 р. становила понад 40 % [1; 7; 22]. Отже, стабільний розвиток підприємств аграрного сектору економіки є запорукою розвитку економіки держави загалом. Тому в умовах обмеження власних фінансових ресурсів сільськогосподарські підприємства повинні мати можливість залучати кредитні ресурси на взаємовигідних умовах як від держави та банків, так і від інших небанківських фінансових установ [10; 24]. У роботі досліджується проблема удосконалення фінансово-кредитної системи підтримки суб'єктів господарювання аграрного сектору економіки як визначальних складових економічного розвитку держави в напрямі розвитку міжнародних відносин нового рівня, що формує передумови для конкурентної боротьби, одержання прибутків та підвищення ефективності діяльності аграрних підприємств для виходу на нові товарні міжнародні ринки. Оцінка сучасного стану кредитування агропідприємств [1; 7; 25; 26] дає змогу проаналізувати можливості доступу вітчизняних аграріїв до кредитних ресурсів із різних джерел, доцільність залучення кредитних ресурсів та умови їх надання, виявити недоліки в системі агрокредитування, що існує сьогодні в Україні, на основі чого можна розробити дієвий інструментальний базис як підґрунтя розвитку фінансово-кредитного механізму підтримки аграрного сектору. Для цього необхідно вирішити такі завдання (рис. 2.26).

Для обґрунтування необхідності залучення кредитних ресурсів сільськогосподарськими підприємствами проаналізуємо основні результати діяльності агропідприємств в Україні. За даними Державної служби статистики України [7], на кінець 2017 р. було зареєстровано 79 284 суб'єкти господарювання в галузі сільського, лісового та рибного господарства, що дорівнювало 4,01 % суб'єктів господарювання всіх галузей господарського комплексу. Із них 58,9 % становили підприємства й 41,04 % – ФОП. Усього суб'єктами господарювання галузі сільського, лісового та рибного господарства було реалізовано продукції (товарів, послуг) на суму 372 033,4 млн грн, причому 97,4 % продукції було реалізовано підприємствами, а 2,6 % – фізичними особами-підприємцями.

Рис. 2.26. Основні завдання дослідження стану розвитку кредитування сільськогосподарських підприємств в Україні

Джерело: розроблено авторами.

Із погляду розвитку кредитування, розподіл сільськогосподарських підприємств за розміром відіграє важливу роль під час оцінювання їх кредитоспроможності. Таким чином, за розміром у 2016 р. сільськогосподарські підприємства розподілились таким чином: 29 великих підприємств (менше 0,1 %), 2533 – середніх (5,42 %), решта 94,5 % – малі підприємства, причому 88,8 % із них – мікропідприємства. Великими сільськогосподарськими підприємствами було реалізовано у 2016 р. 16,9 % загального обсягу продукції підприємств галузі, середніми – 50,6 %, малими – 32,5 % (мікропідприємствами – 9,4 % продукції малих підприємств). Для забезпечення стійкого розвитку галузі сільського господарства, як підтверджує досвід різних країн, потрібна державна підтримка. В Україні пряма державна фінансова підтримка підприємств АПК здійснюється через програми здешевлення кредитів і компенсації лізингових платежів. Зде-

шевлення кредитів здійснюється шляхом субсидіювання процентів за користування кредитом. Компенсація лізингових платежів – шляхом часткового відшкодування сплачених сум на умовах фінансового лізингу.

У 2016 р. були заплановані такі обсяги державної фінансової підтримки агропідприємств: кредити фермерським господарствам – 25,6 млн грн, фінансування Аграрного фонду – 71,7 млн грн, фінансова підтримка шляхом здешевлення кредитів – 300 млн грн. Фактично на здешевлення кредитів було використано 290,6 млн грн. За кошти місцевих бюджетів у 2016 р. була здійснена фінансова підтримка агропідприємств обсягом 114,7 млн грн, що дорівнювало 81,7 % від запланованого рівня. Бюджетне фінансування дало змогу скоротити витрати кредитних коштів на 7,8 млрд грн., причому 41 % з них – заборгованість 2015 р. У 2017 р. було заплановано 131,4 млн грн на фінансову підтримку заходів у АПК шляхом здешевлення кредитів із загального фонду державного бюджету. Така підтримка надавалась підприємствам та фізичним особам-підприємцям за умови, що сума відсотків і розмір інших комісій та виплат, пов'язаних з обслуговуванням кредиту, не перевищувала 30 % річних у 2016 р. У 2017 р. ця умова була змінена, спираючись на збільшену облікову ставку НБУ на момент узяття кредитних коштів. Така ситуація пов'язана зі змінами облікової ставки НБУ [15].

Загалом у 2017 р. на підтримку АПК бюджетом було виділено 525,9 млн грн, що розподілилися за статтями видатків таким чином (рис. 2.27).

*Рис. 2.27. Розподіл державних видатків на фінансування
Міністерства аграрної політики та продовольства України*

Джерело: складено на основі даних Міністерства аграрної політики та продовольства України [13].

Рішення про надання фінансової підтримки фермерським господарствам ухвалює **Український державний фонд підтримки фермерських господарств** (Укрдержфонд) – державна бюджетна установа, яка виконує функції з реалізації державної політики щодо підтримки становлення й розвитку фермерських господарств. Він має регіональні відділення в різних областях України. Провідними напрямками діяльності Укрдержфонду є такі [13]:

- забезпечення ефективного використання та своєчасного повернення коштів, що виділяються на фінансову підтримку фермерських господарств із державного бюджету;

- визначення розміру потреби в коштах для фінансової підтримки фермерських господарств;

- надання фінансової допомоги фермерським господарствам з відокремленими садибами та фермерським господарствам, які проводять господарську діяльність і розташовані в гірських населених пунктах та на поліських територіях на безповоротній основі й на конкурсних засадах на поворотній основі, а іншим фермерським господарствам – тільки на конкурсних засадах на поворотній основі;

- фінансування витрат, пов'язаних із розробкою проектів відведення земельних ділянок для ведення фермерського господарства;

- надання кредитів фермерським господарствам для виробництва, переробки та збуту власно виробленої продукції на здійснення виробничої діяльності;

- створення стабільних умов у разі одержання кредиту банку фермерськими господарствами;

- активізація підприємницької діяльності фермерських господарств через створення ними сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів і кредитних спілок, інших сервісних переробних та збутових підприємств;

- сприяння кадровому, дорадчому, інформаційному та науково-технічному забезпеченню фермерських господарств в умовах ринкової економіки тощо.

Регулювання діяльності Українського державного фонду підтримки фермерських господарств здійснюється такими нормативно-правовими актами: Закони України «Про фермерське господарство» [19], «Порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання підтримки фермерським господарствам» [16] та «Порядок та умови проведення конкурсу для надання фінансової підтримки фермерським господарствам» [17], Наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України «Про затвердження форм документів для надання фінансової підтримки фермерським господарствам» [18].

У державному бюджеті на 2017 р. було також передбачено надання фінансової підтримки фермерським господарствам на поворотній основі обсягом 15,8 млн грн. Найбільша частка із загального обсягу вказаних коштів (9,91 %) припадає на Кіровоградську, Дніпропетровську (8,23 %) та Одеську (7,84 %) області. Найменшими частки фінансової підтримки є у Закарпатті (0,47 %), Івано-Франківській (0,94 %) та Чернівецькій (0,98 %) областях (рис. 2.28).

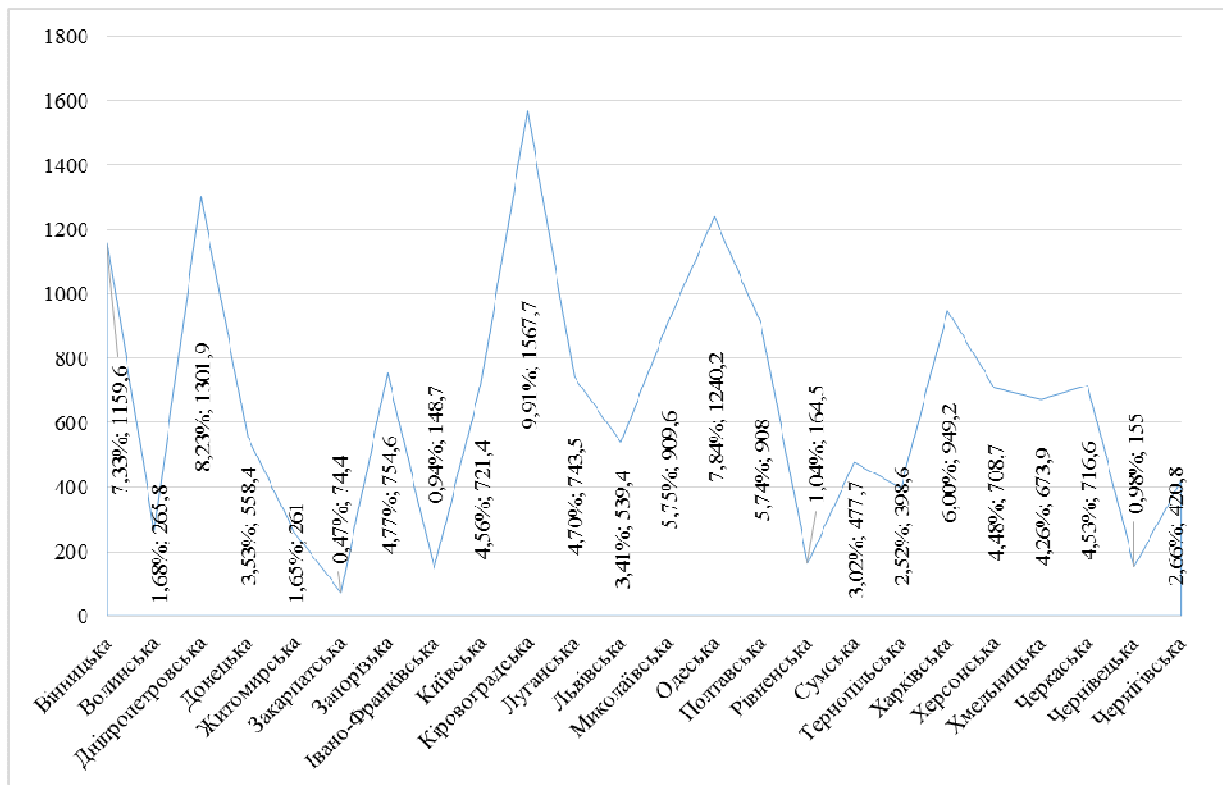

Рис. 2.28. Розподіл фінансової підтримки фермерським господарствам на поворотній основі, передбаченої державним бюджетом у 2017 р., за регіонами України, тис. грн

Джерело: складено на основі даних Міністерства аграрної політики та продовольства України [13].

На підставі аналізу стану державної підтримки кредитування сільськогосподарських підприємств можна зробити такі висновки:

- система державної підтримки сільського господарства в Україні є складною й більшою мірою ґрунтується на адресних дотаціях на певні види продукції, що призводить до високих операційних витрат у їхніх одержувачів, а також уможливорює виникнення корупційних схем;

- загальний рівень підтримки виробників є обмеженим, але спрямований на зниження податкового тиску на експортно-орієнтовані підприємства та захист вітчизняних виробників;

- відсутня законодавча база здійснення кредитування агропідприємств, спостерігається незахищеність на законодавчому рівні прав кредиторів та землевласників;

- державна політика у сфері АПК є нестабільною, непрогнозованою та непрозорою, реформи не є ефективними.

Перспективним напрямом розвитку кредитування сільськогосподарських підприємств вважається кредитування за рахунок ресурсів іноземних банків. До 2016 р. цей вид кредитування в аграрному секторі АПК застосовувався рідко, що свідчить про недостатній рівень використання потенціальних можливостей і переваг цього джерела кредитних коштів. У 2016 р. ситуація змінилась у зв'язку з підписанням Закону України від 20 вересня 2016 р. № 1530-VIII, яким було ратифіковано Фінансову угоду (Проект «Основний кредит для аграрної галузі –

Україна») між Україною та Європейським інвестиційним банком [12]. Цей крок дасть змогу підприємствам сільського та рибного господарства отримати кредитне фінансування від Європейського інвестиційного банку. Загалом проект передбачає залучення кредитних ресурсів обсягом 400 млн євро на 12 років з 4-річним пільговим періодом, які повинні бути спрямовані на модернізацію рибного господарства й аквакультури в Україні та реалізацію проектів у сфері вирощування зернових та олійних культур. Відбір проектів і моніторинг їх реалізації здійснюють Міністерство фінансів України й Міністерство аграрної політики за взаємодії з ПАТ «Укрексімбанк». Кредитні кошти можуть покрити до 50 % вартості прийнятих проектів, решта коштів надається українськими банками-учасниками або ж власниками підприємств. Такий розподіл дозволить залучити до аграрної сфери щонайменше 800 млн євро кредитних ресурсів.

Реалізація проекту дозволить досягти таких результатів [12]:

- залучення до аграрного сектору економіки середньо- та довгострокових фінансових ресурсів;
- підтримка малих і середніх підприємств;
- упровадження заходів з модернізації існуючого виробництва та створення нових виробничих потужностей;
- розвиток інфраструктури та логістики;
- покращення платіжного балансу через збільшення експортного потенціалу країни (зернові й олійні культури) та зменшення імпорту (рибне господарство й аквакультура);
- збільшення податкових надходжень до бюджету країни;
- покращення бізнес-клімату та створення передумов для активізації інвестиційної діяльності.

Користувачами кредитних ресурсів виступатимуть малі та середні підприємства сільськогосподарської галузі, на проекти яких заплановано виділити до 70 % кредитних коштів, решта – для проектів державного сектору, що реалізуються через дослідні станції, лабораторії, установи з моніторингу та контролю рибного господарства. Крім вказаного проекту, українські агрохолдинги мають доступ до зовнішніх ринків кредитного фінансування. Це стало можливим після розміщення певної частки акцій на міжнародних біржах: у 2007 р. – 36 % «Кернел Груп» на Варшавській фондовій біржі; у 2008-му – 19,4 % МХП та у 2010 р. – 20 % «Авангард» – на Лондонській фондовій біржі. По цьому перед холдингами фактично відкрилися зовнішні ринки кредитного фінансування, і компанії почали залучати кредити за низькими ставками, отримавши таким чином ще одну конкурентну перевагу порівняно з іншими українськими агровиробниками [11]. На жаль, малим і середнім підприємствам галузі сільського господарства отримати кредитні кошти від іноземних банків практично неможливо. На ринку іноземних кредитних ресурсів вони не можуть конкурувати з великими підприємствами (у тому числі агрохолдингами).

Оскільки відповідно до рис. 2.29 одним із завдань дослідження стану розвитку кредитування сільськогосподарських підприємств в Україні є виявлення переваг і перспектив розвитку небанківського кредитування аграрних підприємств, необхідно здійснити оцінювання стану використання небанківського кре-

дитування (кредитні спілки, лізингові, страхові, факторингові компанії) для визначення всього комплексу проблем у цій сфері за рівнями управління та розробки комплексу превентивних заходів розвитку.

На підставі статистичного аналізу виявлено, що станом на 2017 р. в Державному реєстрі фінансових установ міститься інформація про 457 фінансових компаній, які мають право надавати послуги факторингу в Україні, однак вартість договорів факторингу становила 16 555,9 млн грн, що на 29,6 % (6969,8 млн грн) менше порівняно з аналогічним періодом минулого року. Розподіл за галузями обсягів наданих фінансових послуг за укладеними договорами факторингу наведено в табл. 2.14. Ці дані свідчать, що, незважаючи на загальне зниження договорів факторингу по країні за 2016 р., у сільському господарстві їх кількість збільшилась.

Таблиця 2.14

Розподіл договорів факторингу за галузями, млн грн

Назва галузі	2014	2015	2016	Темпи приросту (2016/ 2015)	
				Абсолютний	%
Будівництво	55,1	69,6	91,3	21,7	31,2
Добувна промисловість	0,0	0,1	0,0	-0,1	-100,0
Легка промисловість	0,0	0	0,0	0,0	-
Машинобудування	0,3	0	0,0	0,0	-
Металургія	0,0	0	0,0	0,0	-
Сільське господарство	17,5	1,3	29,7	28,4	2 187,4
Сфера послуг	152,6	1 501,8	738,3	-763,5	-50,8
Транспорт	1,7	3	50,0	47,0	1 566,7
Харчова промисловість	115,1	133,2	105,0	-28,2	-21,2
Хімічна промисловість	2,1	0	0,0	0,0	-
Інші	9 695,1	21 817	15 541,5	-6 275,5	-28,8
Усього	10 039,5	23 525,7	16 555,9	-6 969,8	-29,6

Джерело: складено на основі даних Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг [12].

Станом на 2017 р. до Переліку юридичних осіб, які мають право надавати фінансові послуги та перебувають на обліку в Нацкомфінпослуг, надано інформацію про 268 юридичних осіб-лізингодавців, а до Державного реєстру фінансових установ внесено інформацію про 362 фінансові компанії, що надають послуги фінансового лізингу.

Необхідно зауважити, що вартість об'єктів лізингу, що є предметом договорів, становить 4945,0 млн грн. Вартість чинних договорів фінансового лізингу станом на 2017 р. становила 26 347,7 млн грн. Близько 99,6 % усіх послуг фінансового лізингу надається юридичними особами – суб'єктами господарювання, які не є фінансовими установами (табл. 2.15).

Зазначені дані дають підстави стверджувати, що спостерігається зменшення кількості договорів фінансового лізингу на 54,1 % (4847,0 одиниць), при цьому вартість договорів фінансового лізингу також зменшилась на 15,8 % (на 1176,8 млн грн).

Таблиця 2.15

Інформація щодо вартості договорів фінансового лізингу, укладених юридичними особами та фінансовими компаніями, та їх кількості

Рік	Вартість договорів фінансового лізингу, укладених за період (млн грн)		Кількість договорів фінансового лізингу (од.), укладених за період	
	юридичними особами	фінансовими компаніями	юридичними особами	фінансовими компаніями
2014	31 536,6	16,5	11 051	32
2015	7181,0	257,4	8 940	26
2016	6241,4	20,2	4098	21

Джерело: складено на основі даних Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг [12].

За підсумками аналізу найбільшими споживачами лізингових послуг є такі:

- транспортна галузь, вартість договорів становить 8252,8 млн грн (станом на 31.12.2014 – 36 642,1 млн грн, спад на 77,5 %, або 28 389,3 млн грн);
- сільське господарство, вартість договорів становить 6 636,4 млн грн (станом на 31.12.2014 – 11 233,1 млн грн, спад на 40,9 %, або 4 596,7 млн грн);
- добувна промисловість, вартість договорів становить 1746,9 млн грн (станом на 31.12.2014 – 992,3 млн грн, зростання на 76,0 %, або 754,6 млн грн).

Схему розподілу обсягів лізингових операцій за галузями показано на рис. 2.29. Зазначені дані свідчать, що відповідно до розподілу вартості чинних договорів фінансового лізингу за галузями сільське господарство займає 26 % від загального обсягу, що підтверджує значимість аграрного сектору для економіки України.

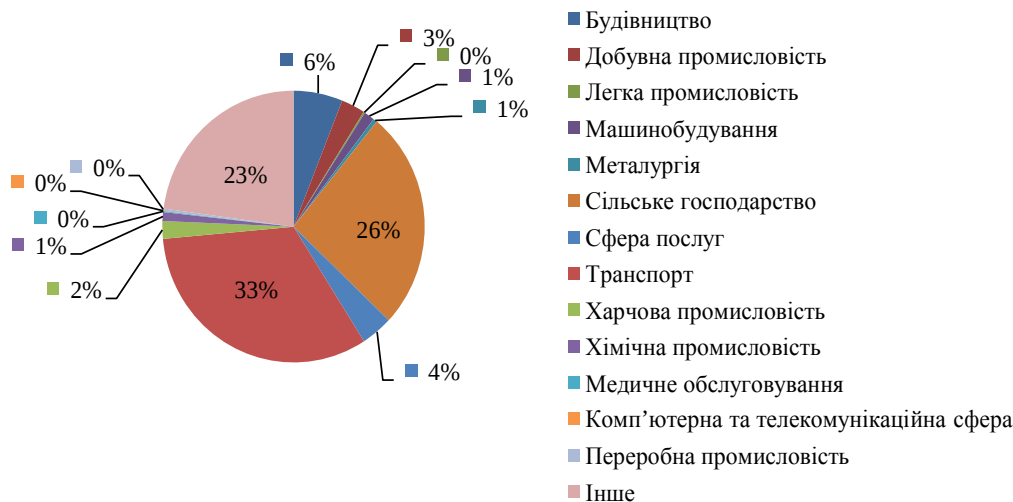

Рис. 2.29. Розподіл вартості чинних договорів фінансового лізингу за галузями станом на 2017 р, млн грн

Джерело: складено на основі [12].

Статистичні дані періоду за обладнанням свідчать, що спостерігається різка зміна показників лізингу техніки, машин та устаткування для сільського господарства, але щодо вартості договорів сільське господарство посідає другу

позицію. Таким чином, комплексний аналіз стану кредитування сільськогосподарських підприємств, здійснений за всіма можливими напрямками, дозволив вирішити поставлені завдання дослідження (рис. 2.26), виділити основні проблеми розвитку кредитування агропідприємств в Україні та недоліки в управлінні фінансово-кредитними відносинами на різних рівнях і виявити основні фактори впливу на розвиток ситуації та пріоритетні напрями розвитку кредитування (табл. 2.16).

Таблиця 2.16

Проблеми розвитку кредитування сільськогосподарських підприємств шляхи їх вирішення

Проблеми, недоліки, фактори впливу	Шляхи вирішення проблем
1	2
Держава	
Складність отримання державної підтримки, що ґрунтується головним чином на адресних дотаціях, можливість виникнення корупції	Запровадження механізму надання сільськогосподарським виробникам державної підтримки, спрямованої на забезпечення посівів сільськогосподарських культур насінням сортів і гібридів високих репродукцій, дотримання вимог сучасних технологій
Недосконалість законодавчої бази здійснення кредитування агропідприємств, незахищеність прав кредиторів і землевласників	Удосконалення законодавчої бази здійснення кредитування сільськогосподарських підприємств, впровадження механізмів здешевлення кредитів аграріям на законодавчому рівні з залученням державних банків
Недостатність розвитку правової, судової та виконавчої систем для вирішення спірних питань у процесі кредитування	Розробка обґрунтованої концепції реформування правової, судової та виконавчої систем для вирішення спірних питань у процесі кредитування аграрного сектору країни
Недосконалість системи страхування в галузі АПК	Розробка обґрунтованої концепції реформування системи страхування у галузі АПК
Нестабільність конкурентних позицій вітчизняної сільськогосподарської продукції на зовнішніх ринках	Запровадження дієвих механізмів адаптації до європейських вимог щодо якості та безпечності харчових продуктів
Нестабільність і непрозорість державної політики у сфері АПК, неефективність реформ	Розробка обґрунтованої концепції реформування та розвитку аграрного сектору країни й удосконалення законодавчої бази проведення аграрної реформи на основі запозичення зарубіжного досвіду реформування АПК з урахуванням національних особливостей та інтересів аграріїв
Незавершеність земельної реформи, відсутність єдиного реєстру земельних ділянок та їхніх правових власників	Проведення земельної реформи на основі запозичення закордонного досвіду
Відсутність мотивації до кооперації та збільшення дрібних сільськогосподарських товаровиробників у межах сільських громад	Створення вигідних економічних та фінансових умов для кооперації агропідприємств та економічного підґрунтя розвитку сільських громад
Відсутність відповідних механізмів регулювання аграрного ринку та рівня цін на основні види сільськогосподарської продукції	Регулювання на державному рівні адекватних закупівельних цін на продукцію сільського господарства

Продовження табл. 2.16

1	2
Відсутність дієвих механізмів захисту внутрішнього ринку та заходів щодо створення сприятливих умов для експорту сільськогосподарської продукції	Впровадження дієвих механізмів обмеження імпорту сільськогосподарської продукції, створення сприятливих умов для експорту сільськогосподарської продукції
Фінансові продукти банків для агропідприємств характеризується високим рівнем мінливості процентних ставок	Установлення на державному рівні фіксованих процентних ставок по кредитах для підприємств сільського господарства; використання інструментів небанківського кредитування (кредитних спілок, лізингових компаній, страхових компаній, міжнародних фінансових організацій)
Банківські установи	
У регіонах із переважно сільськогосподарським виробництвом відсутні доступні фінансові продукти для клієнтів – представників агросектору	Розробка додаткових кредитних продуктів для агросектору з урахуванням особливостей регіонального та галузевого розвитку; покращення умов довгострокового кредитування комерційними банками України
Кредитування сільськогосподарських підприємств здійснюється здебільшого як короткострокове у зв'язку зі складністю оцінювання ризику	Розробка та впровадження дієвих механізмів оцінювання ризиків сільськогосподарського виробництва та розробка кредитних продуктів із середньострокового та довгострокового кредитування на доступних умовах
Ускладнена процедура отримання банківського кредиту	Спрощення процедури отримання банківських кредитів, орієнтоване на малі та мікропідприємства агросектору
Складність визначення обсягу та компонент забезпечення кредитів	Підготовка кваліфікованих фахівців з оцінювання обсягу та компонент забезпечення кредитів або укладання договорів з відповідними організаціями, що надають такі послуги
Відсутність кваліфікованого персоналу в банку для оцінювання фінансового стану та перспектив розвитку аграрного позичальника	Підготовка кваліфікованих фахівців з оцінювання фінансового стану та перспектив розвитку аграрного позичальника або укладання договорів з відповідними організаціями, що надають такі послуги; використання особливих засобів розрахунку для оцінювання ефективності діяльності фермерського господарства
Відсутність достатньої інформації про цей кредитний продукт у широкого кола агропідприємств	Пошук додаткових каналів поширення банківських кредитних послуг для агропідприємств
Високий рівень складності обчислення техніко-експлуатаційних показників та оцінювання бізнес-плану в разі кредитування придбання сільгосптехніки	Підготовка кваліфікованих фахівців з обчислення техніко-експлуатаційних показників та оцінювання бізнес-плану в разі кредитування придбання сільгосптехніки або укладання договорів з відповідними організаціями, що надають такі послуги
Аграрні підприємства	
Висока ризикованість галузі з відносно низьким рівнем прибутковості порівняно з іншими галузями економіки	Удосконалення методів оцінювання ризиків і прибутків діяльності, залучення механізмів страхування; диференціація сільськогосподарського виробництва та видів діяльності
Зростання дебіторської заборгованості за реалізовану продукцію	Удосконалення системи розрахунків з контрагентами

1	2
Низька ефективність сільськогосподарських підприємств	Пошук шляхів скорочення витрат, підвищення продуктивності праці та капіталовіддачі
Застарілі технології виробництва та використання морально і фізично зношеної техніки	Пошук шляхів оновлення технологій виробництва, використання лізингу техніки й обладнання
Уповільнена оборотність коштів на виробничій стадії у зв'язку з тривалим технологічним процесом	Диференціація сільськогосподарського виробництва та видів діяльності для забезпечення прискорення оборотності коштів
Фінансова необізнаність власників підприємств агросектору	Моніторинг інформації про наявні послуги кредитування агробізнесу, пошук вигідних умов, консультації з фахівцями
Поступове й нерівномірне накопичення витрат	Відшкодування сезонних витрат за рахунок кредиту, з метою запобігання вилучення з обігу значних коштів
Недотримання вимог обліку господарської та фінансової діяльності аграрних підприємств	Удосконалення системи обліку господарської та фінансової діяльності на підприємствах, контроль ведення обліку

Джерело: складено та агреговано автором за [3; 9; 23; 27].

Із метою розвитку кредитних відносин в аграрному секторі економіки, забезпечення кредитоспроможності позичальників і переходу на нові форми вирішення фінансово-економічних, екологічних та соціальних проблем регіону необхідно виробити відповідальну політику вирішення проблем стосовно управління й розвитку фінансово-кредитних механізмів шляхом активізації взаємодії державних і регіональних органів управління та суб'єктів господарювання.

Отже, система управління кредитуванням аграрного сектору економіки являє собою сукупність фінансово-кредитних відносин і має реалізовувати основні функції управління, що виникають з приводу створення певних умов для пошуку, залучення й ефективного використання фінансових ресурсів суб'єктів господарювання в аграрній сфері економіки країни та її окремих регіонів [3; 4; 6; 10; 21]. На підставі проведених досліджень ми можемо запропонувати своє бачення системи управління кредитуванням аграрного сектору економіки шляхом не лише урахування фундаментальних і структурних елементів, а й виокремлення прикладних елементів, характерних саме для досліджуваної системи відносин. Основні складові системи управління кредитуванням аграрного сектору економіки показано на рис. 2.30. Презентовану на рис. 2.30 систему управління кредитуванням аграрного сектору економіки розглянуто як сукупність органів державного, регіонального управління й аграрних підприємств, що взаємодіють між собою, де кожний елемент системи (держава, регіон, підприємство) керується власними цілями під час формування й ухвалення рішень і добровільно взаємодіє з іншими учасниками лише у випадку очевидної вигоди для себе. Таким чином, державу, регіон та аграрні підприємства можна розглядати як елементи трирівневої системи управління: аграрні підприємства – об'єкт управління, регіональні органи – суб'єкт управління першого рівня, держава – суб'єкт управління вищого рівня. Одним із напрямів дослідження, що враховує під час аналізу й синтезу моделей і механізмів управління цілеспрямованість поведінки учасників соціально-економічної системи, є теорія активних систем. Теорія активних систем (ТАС) – розділ теорії керування соціально-економічними системами, що вивчає властивості й механізми їх функціонування, зумовлені проявами активності учасників системи [2; 8].

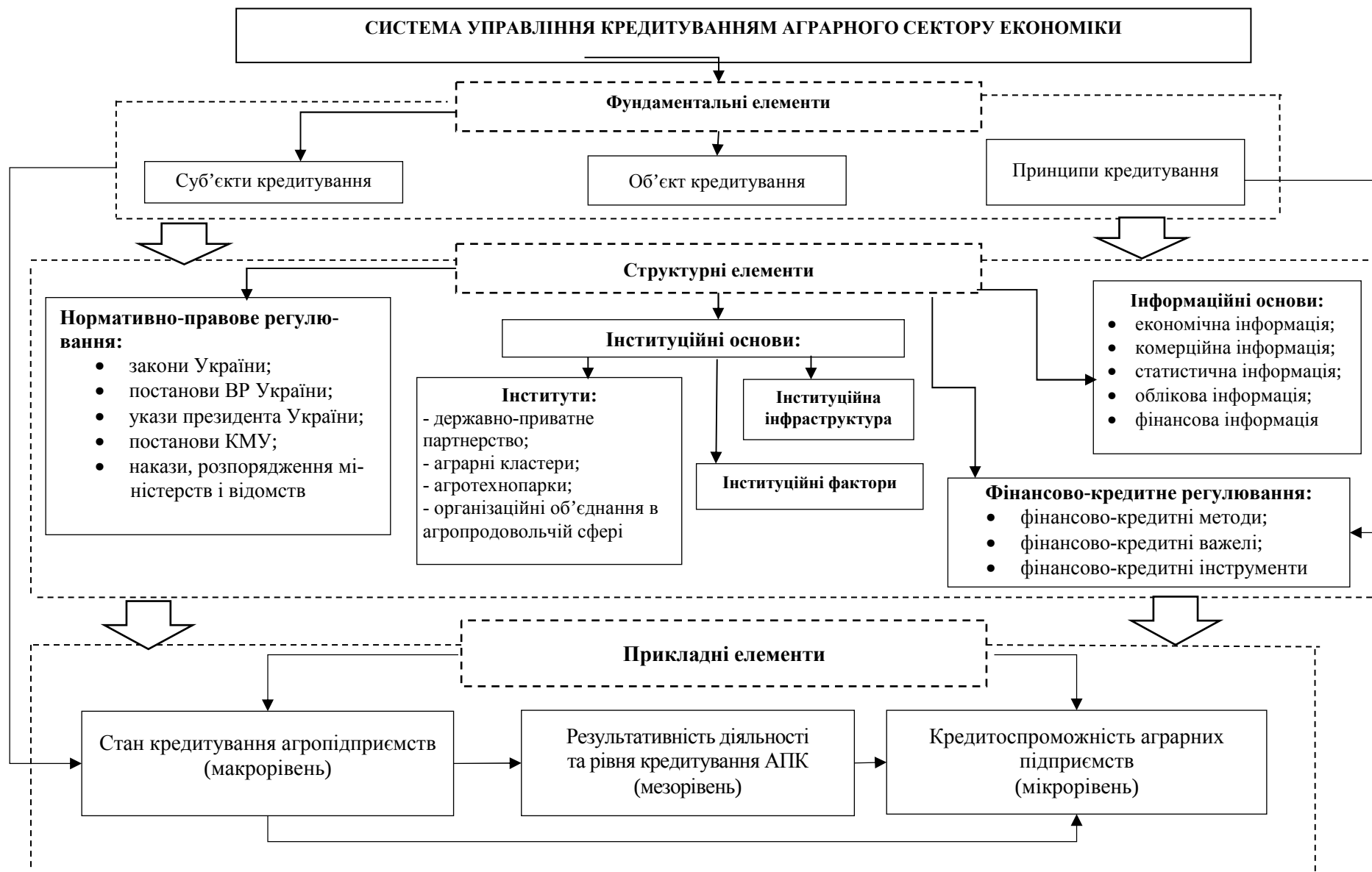

Рис. 2.30. Складові системи управління кредитуванням аграрного сектору економіки

Джерело: розроблено автором.

У зв'язку з вищезазначеним виникає необхідність побудови інструментарію кредитування суб'єктів господарювання аграрного сектору, який повинен забезпечувати безперервність процесу управління, паралельність виконання різних завдань, об'єднання в один інтегрований комплекс усієї сукупності процесів синтезу стратегії розвитку АПК держави, а також оцінювання рівня кредитоспроможності агропідприємств й ефективності кредитної діяльності. Побудова цього інструментарію є центральною й головною передумовою ефективного управління розвитком кредитної діяльності на всіх рівнях управління для забезпечення належного рівня безпеки держави на виходу на нові товарні ринки [4; 10; 22; 24]. Мета дослідження – розробка цілісної технології підтримки управлінських рішень з удосконалення кредитування суб'єктів господарювання в аграрному секторі на основі ефективного визначення пріоритетних управлінських заходів. Пропонований інструментарій удосконалення кредитування аграрного сектору економіки та його концептуальне, методичне та економіко-математичне наповнення презентовано на рис. 2.31, що містить взаємопов'язану покрокову процедуру реалізації за такими блоками:

Блок 1. Визначення цілей і завдань розвитку кредитування суб'єктів господарювання АПК.

Блок 2. Аналіз сучасного стану розвитку кредитування агропідприємств.

Блок 3. Планування заходів регіонального розвитку підприємств АПК.

Блок 4. Оцінка та прогнозування кредитоспроможності підприємств АПК.

Блок 5. Прийняття рішень щодо вдосконалення кредитування аграрного сектору економіки.

Блок 6. Контроль результатів та корегування кредитної діяльності суб'єктів господарювання в аграрному секторі економіки.

Таким чином, удосконалення інструментарію кредитування в аграрному секторі економіки в Україні передбачає виконання таких завдань [3; 6; 10]:

- стимулювання розвитку різноманіття форм господарювання, підвищення ролі внутрішніх (власних) накопичень підприємств для фінансування проектів;
- удосконалення нормативно-правової бази та форм державної підтримки пріоритетних проектів і програм розвитку аграрного сектору економіки;
- створення сприятливого інвестиційного клімату для розширення позабюджетних джерел фінансування капітальних вкладень і залучення вітчизняних та іноземних приватних інвестицій;
- розширення практики спільного державно-комерційного фінансування;
- управління кредитним ризиком банку шляхом установлення лімітів та диверсифікації строків позик, запровадження надійної системи діагностики фінансового стану позичальника [5];
- розширення практики страхування та гарантування підтримки державою аграрних програм.

Отже, економічний ефект від удосконалення системи управління кредитуванням та підтримки аграрного сектору відображається в прирості як ресурсного потенціалу, так і результатів діяльності АПК. Для урахування всієї множини факторів, що впливають на результативність діяльності АПК, оцінювання ефективності підтримки має бути всебічним і вирішувати комплекс завдань, показаних на рис. 2.32.

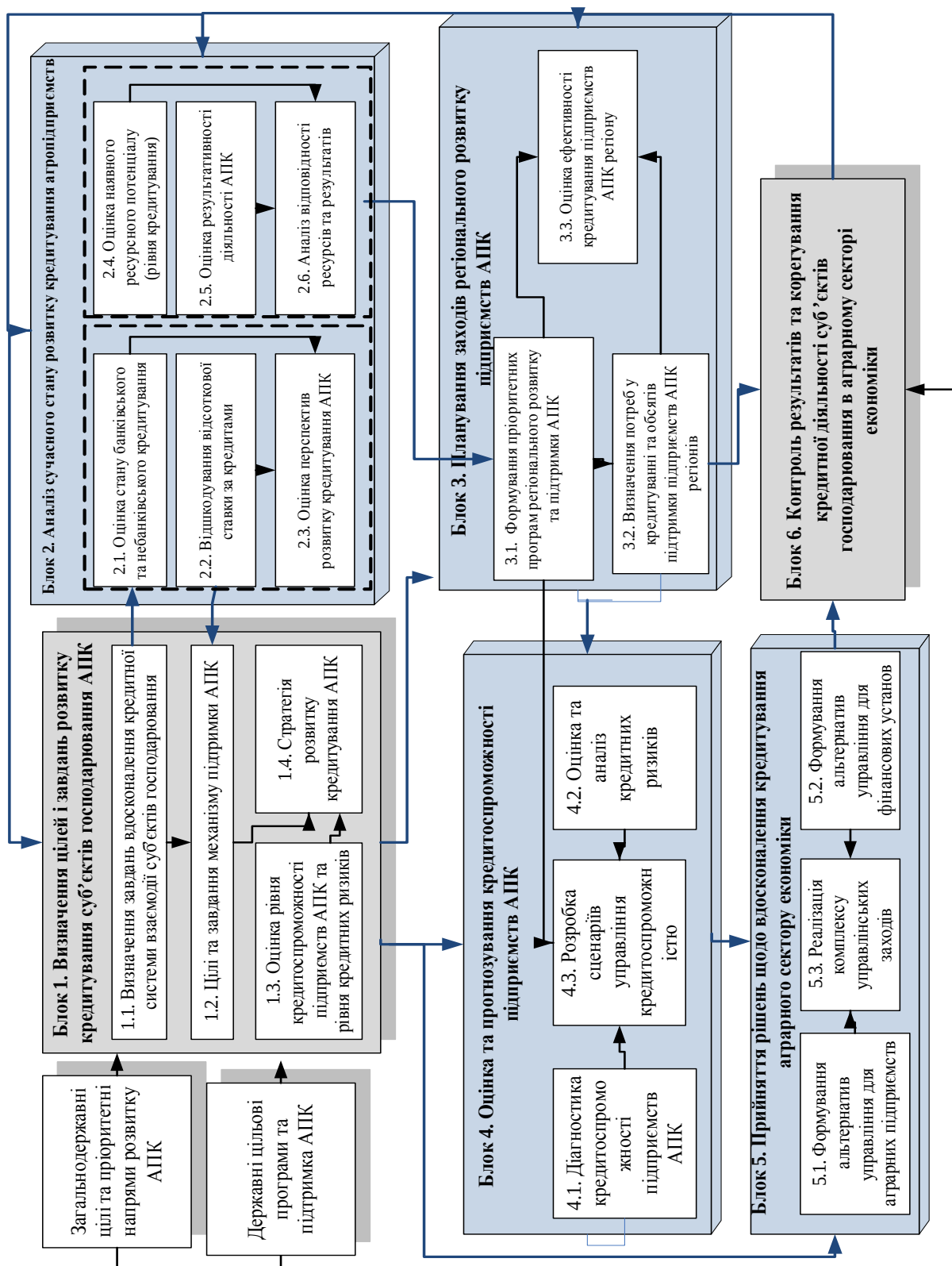

Рис. 2.31. Методичний інструментарій кредитування суб'єктів господарювання аграрного сектору економіки
Джерело: розроблено автором.

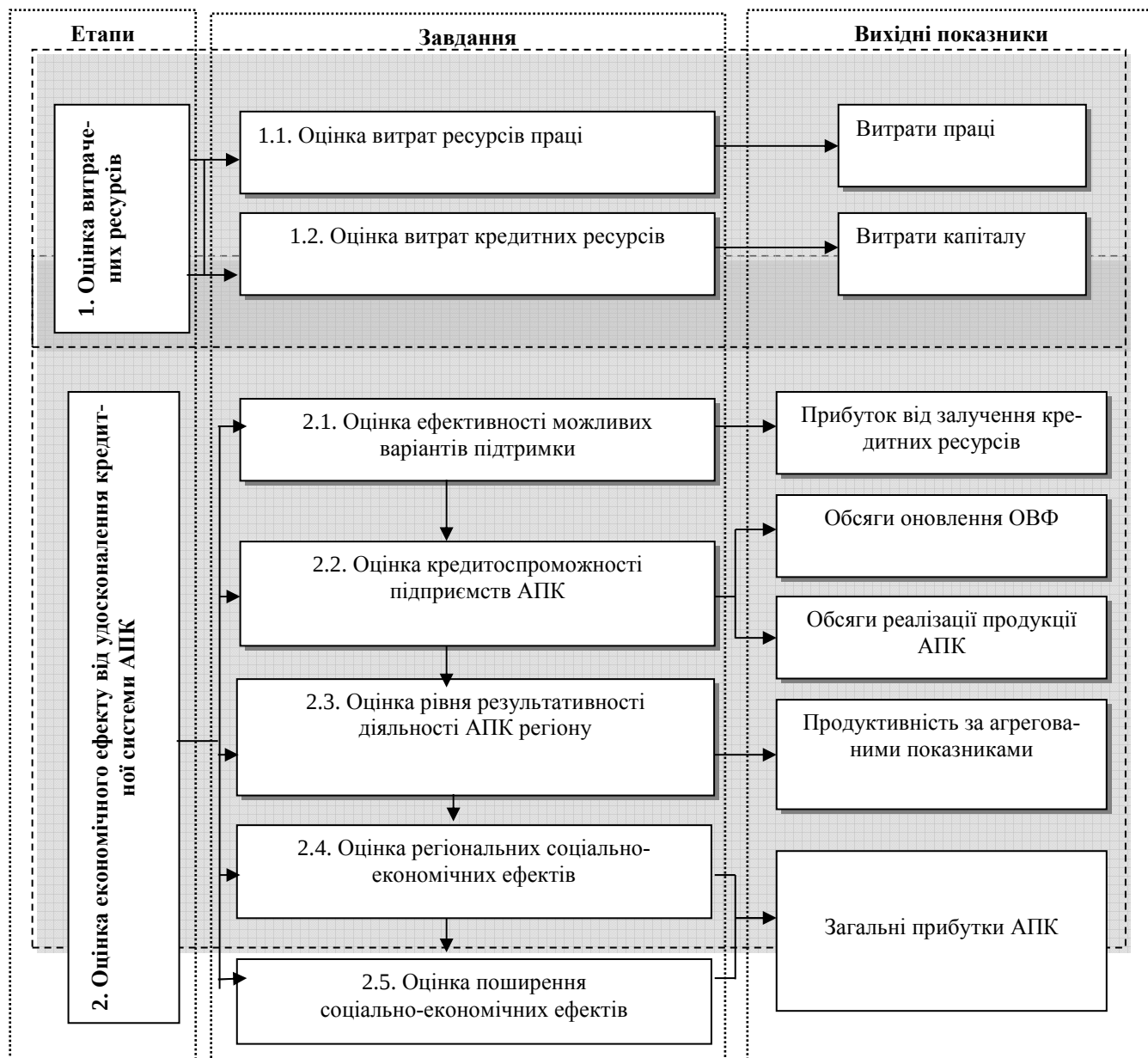

Рис. 2.32. Комплекс завдань оцінки ефективності функціонування системи управління кредитування аграрних підприємств

Джерело: розроблено автором.

Ефективне виконання функцій, дотримання принципів та основних положень системи управління суб'єктів господарювання в аграрному секторі економіки забезпечать вирішення широкого кола завдань, що мають значний соціально-економічний ефект:

- акумулювання та перерозподіл капіталів кредиторів;
- економія витрат і зростання ефективності кредитного обороту;
- забезпечення грошової пропозиції та стимулювання розширеного відтворення економіки;
- стимулювання кредитного та інвестиційного попиту;
- посилення взаємодії між різними секторами економіки, стимулювання фінансово-кредитної діяльності та її поширення;
- регулювання фінансово-кредитних процесів на всіх рівнях і наближення їх до міжнародних стандартів;

– входження до глобального міжнародного економічного простору на паритетних рівноправних позиціях;

– стимулювання соціально-економічного розвитку країни загалом та забезпечення глобальної безпеки.

Таким чином, запропонований методичний інструментарій кредитування суб'єктів господарювання в аграрному секторі економіки, що поєднує взаємодію між трьома рівнями ієрархії управління – макро-, мезо- та мікрорівнями (держава – регіон – аграрні підприємства), спрямований на удосконалення фінансово-кредитної системи підтримки аграрного сектору та визначення сценаріїв управління відповідно до пріоритетних напрямів розвитку аграрного сектору економіки з урахуванням адресності та відповідності результатів загальній ефективності що є ґрунтовним інструментом розвитку міжнародної торгівлі.

Список використаних джерел

1. Асоціація «Український клуб аграрного бізнесу» / Інформаційний ресурс. URL: <http://www.ucab.ua/ua>.
2. Бурков В. Н., Новиков Д. А. Теория активных систем: состояние и перспективы: учебник. Москва: Синтег, 1999. 128 с.
3. Войниченко П. П. Особливості банківського кредитування суб'єктів господарювання аграрної галузі. *Ефективна економіка*. 2012. № 1. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=902>.
4. Герасімова Т. П. Фінансово-кредитне забезпечення аграрного виробництва в умовах фінансової кризи. *Науковий вісник Буковинської державної фінансової академії*. 2010. Вип. 1(18). С. 28–34.
5. Гула А. С. Технологія діагностики кредитоспроможності аграрних підприємств методами багатовимірного моделювання. *Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики*. 2016. № 2 (21). С. 189–201.
6. Дадашев Б. А., Черемісіна С. Г. Кредитування агроформувань: проблеми та напрями стабілізації. *Вісник Полтавської державної аграрної академії*. 2012. № 2. С. 142–149.
7. Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
8. Караваев А. П. Модели и методы управления составом активных систем: научное издание. Москва: ИПУ РАН, 2003. 151 с.
9. Кирилюк Є. М. Реалізація інтересів суб'єктів аграрного ринку у господарській системі сучасної України. *Економіка України*. 2012. № 11. С. 58–75.
10. Ляшенко О. В., Котенко Т. М. Кредитування суб'єктів господарювання в аграрному секторі. *Наукові записки*. 2016. Вип. 20. С. 53–61.
11. Офіційний сайт Інституту «Нова Україна». URL: <http://newukraineinstitute.org/about>.
12. Офіційний сайт Кабінету Міністрів України. URL: <http://www.kmu.gov.ua>.
13. Офіційний сайт Міністерства аграрної політики та продовольства України. URL: <http://www.minagro.gov.ua/>.
14. Офіційний сайт Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг». URL: https://www.nfp.gov.ua/files/FK_2015.pdf.
15. Про внесення змін до Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансової підтримки заходів в агропромисловому комплексі шляхом здешевлення кредитів : Постанова Кабінету Міністрів України від 06.04.2016 р. № 267. URL: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=248954316>.

16. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання підтримки фермерським господарствам: Постанова Кабінету Міністрів України від 25.08.2004 р. № 1102. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1102-2004-%D0%BF>.
17. Про затвердження Порядку та умов проведення конкурсу для надання фінансової підтримки фермерським господарствам: Наказ Міністерства аграрної політики України від 02.09.2011 р. № 441. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1113-11>.
18. Про затвердження форм документів для надання фінансової підтримки фермерським господарствам: Наказ Міністерства аграрної політики України від 14.09.2011 р. № 468. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1116-11>.
19. Про фермерське господарство: Постанова Верховної Ради України від 19.06.2003 р. № 973-IV. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/973-15>.
20. П'янова О. В., Ралко О. С. Зовнішня торгівля України: проблематика структурних змін та пріоритетів. *Економіка та суспільство*. Мукачеве, 2016. Вип. 5. С. 65–71.
21. Сергієнко О. А., Гула А. С. Оцінювання ефективності кредитування АПК за регіонами як визначального сектору міжнародної торгівлі. *Проблеми економіки*. Харків: НДЦ Індустріальних проблем розвитку НАН України, ВД «ІНЖЕК», 2018. № 2 (36). С. 426–439.
22. Современное состояние и проблемы развития бизнеса: монография / Смовженко Т. С. и др.; за ред. д-ра экон. наук, проф. А. Я. Кузнецовой. Киев: УБС НБУ, 2014. 306 с.
23. Чехова І. В. Удосконалення системи кредитування підприємств аграрного сектору економіки. *Економіка України*. 2014. № 9 (634). С. 74–82.
24. Яців І. Б. Конкурентоспроможність сільськогосподарських підприємств: монографія. Львів: Український бестселер, 2013. 427 с.
25. Prospects for EU agricultural markets and income 2014–2024. *European Commission*. 2014. URL: <http://ec.europa/agriculture>.
26. The assessment of the agriculture and the rural development sectors in the Eastern countries. Ukraine. The European Union neighborhood programme. *FAO*. 2012. 58 p. URL: <http://www.fao.org/docrep/field/009/aq674e/aq674e.pdf>.
27. Zhykhor O. B., Baranova V. V., Gula A. S. The innovative processes realization in agro-industrial sector of economy in Ukraine. *Managing economic growth: marketing, management, and innovations* / Illiashenko S. M., Strielkowski W. (eds.). 1st edition, Prague Institute for Qualification Enhancement: Prague, 2016. P. 53–61.

2.6. Концептуальні засади реновації виробничо-господарської діяльності аграрних підприємств на засадах стійкого розвитку

Сільське господарство – складна система, що функціонує в природному середовищі. І від того, як ця система враховує природні умови, як «упикується» у них, залежить стан екологічного балансу середовища. Тому система ведення господарства кожного підприємства повинна бути екологічно обґрунтованою, природоохоронною. Це стосується всіх без винятку галузей – землеробства, тваринництва й ін. Спеціалізація господарства, організація землекористування, розміщення виробництва, включаючи посіви, тваринницькі ферми й інші виробничі об'єкти, застосовувані техніка й технологія повинні бути екологічно безпечними.

Кожна така система являє собою агробіогеоценоз, що включає людину, рослини, ґрунт, тварин, мікроорганізми й інші компоненти [4]. Завдання науки – на основі глибоких досліджень установити, як функціонує система, що поєднує природні й антропогенні фактори, конкретну участь у ній кожного структурного елемента, їх взаємозв'язок, сумісність і вплив на навколишню природу, врожай, здоров'я людини й тварин.

Аграрії у процесі праці (обробка ґрунту, посів, догляд за рослинами, внесення добрив, хімічних засобів захисту рослин, осушення й зрошення угідь) постійно й активно впливають на агробіогеоценоз, особливо на ґрунт і рослини [11]. На великий жаль, такий вплив часто буває екологічно небезпечним. Численні факти руйнування й забруднення ґрунтів свідчать про низький рівень екологічних знань фахівців, відсутність відповідних регламентів (допусків) застосування техніки, засобів хімізації, меліорації земель. У результаті деякі території дійшли до стану екологічної катастрофи [2].

У цих умовах сучасна агрономія зобов'язана докорінно переглянути підходи й методи розробки зональних систем землеробства. Екологічне (як і економічне) обґрунтування систем землеробства повинне стати непорушним правилом.

Ведення тваринництва також варто здійснювати з урахуванням екології. З одного боку, для забезпечення здоров'я тварин і одержання від них максимальної високоякісної продукції потрібно створювати їм відповідні умови утримання й годівлі, а з іншого – зробити так, щоб тваринницький комплекс, ферма, череда на пасовищі не були причиною забруднення або псування землі, водних джерел і т. ін. [6].

Йдеться про збалансовану з урахуванням природних умов організацію ведення землеробства і тваринництва, яка б забезпечувала гармонійну їх єдність. Земля повинна годувати тварин, а ферма – поле. Весь гній необхідно повертати в ґрунт. Ігнорування закону єдності землеробства і тваринництва, закону повернення неприпустимо, тому що призведе до розхитування й руйнування екосистеми, й в остаточному підсумку – до зниження продуктивності й землі, і тварин [4; 10]. Отже, зональні системи ведення тваринництва також повинні бути глибоко обґрунтовані екологічно. Питання, пов'язані зі спеціалізацією, районуванням видів і порід худоби, формуванням черід, розміщенням тваринницьких комплексів і ферм, організацією кормовиробництва, вибором технології, потрібно вирішувати екологічно й економічно зважено.

Постійно зростають екологічні вимоги до техніки для сільського господарства. Справа в тому, що за допомогою машин, їхніх робочих органів люди постійно втручаються в життя ґрунту. Часто це веде до погіршення фізичного стану ґрунту (розпилення, ущільнення, погіршення водного й повітряного режимів), зниження його мікробіологічної діяльності, розвитку прискореної ерозії, засолення й інших негативних наслідків [6].

Для запобігання цього необхідно створити нові машини й робочі органи до них, які могли б здійснювати тонкі операції зі вологозбереження, внесення добрив, підготовки ґрунту під інтенсивні технології.

Причому цю техніку необхідно обов'язково диференціювати за природними зонами країни з урахуванням розмірів полів, рельєфу, механічного складу

грунту, набору культур і технології їх оброблення. Конструкція машин повинна відповідати природному (екологічному) функціонуванню агроєкосистем, інтегруватися до їхньої структури [4].

Здорова екологія є умовою здорового виробництва. У наш час економіка й екологія стали невіддільні друг від друга. Загальновизнано, що перед людством постає завдання створення еколого-економічно ефективного виробництва, здатного вирішувати завдання нарощування продукції при одночасному збереженні й поліпшенні навколишньої природи [1].

У зв'язку з цим необхідна нова (альтернативна) концепція збалансованого комплексного планування розвитку регіонів на сучасній еколого-економічній основі. Галузевий підхід не виправдав себе, про що свідчить сумний досвід створення великих промислових об'єктів, тваринницьких комплексів, при будівництві яких екологічний фактор ігнорували.

Важливий напрямок розвитку екологічно безпечного й економічно ефективного виробництва – розробка й застосування ресурсозберігаючих й безвідходних технологій, реалізація яких істотно знижує кількість відходів, що утворюються, забруднюючу природу, або вони практично ліквідуються [12]. Так, у харчовій промисловості понад дві третини відходів являють собою залишки рослинної маси, які можна використати на корм худобі.

Отже, тільки гармонічне поєднання природи й аграрного виробництва забезпечує умови для нормального життя людини. Цьому ж сприятиме економічне стимулювання природоохоронної діяльності підприємств у ринкових умовах господарювання.

Нормальне функціонування створюваних людиною агроєкосистем (еколого-економічних систем) неможливе без введення жорсткого моніторингу біосфери і її складових частин. При цьому якісно новим рівнем моніторингу варто вважати його системність, що дозволяє забезпечувати всеосяжну оцінку різних складових біосфери (ноосфери) [11]. Виникає необхідність розробки показників фактичного та припустимого стану, середовищеутворюючих факторів у агроєкосистемах (грунт, рослинність, водні ресурси тощо), регламентів застосування добрив й інших засобів хімізації, техніки, меліоративних робіт.

Ринкові відносини підвищують відповідальність усіх господарюючих суб'єктів, що, у свою чергу, підсилює вимоги до освоєння наукових методів організації й ведення виробництва, застосування їх у системі, пов'язаної з місцевими природними й економічними умовами [9]. Важливо, щоб системи були адаптивними, розрахованими на гнучке маневрування згідно зі складними умовами погоди, економічною ситуацією й іншими факторами, підданими змінам.

Поняття «стійке (збалансоване) аграрне виробництво» використовується для позначення стратегії, спрямованої на вирішення багатьох проблем, що виникають у сільському господарстві й викликають усе більше занепокоєння в Україні й інших країнах [14]. З них головні – забруднення навколишнього середовища пестицидами, добривами й опадами; втрати ґрунту й погіршення його якості; нестача непоновлюваних ресурсів, таких як викопна енергія; зниження доходу аграрних підприємств і фермерських господарств у результаті

падіння цін на товари на фоні росту виробничих витрат. В основу цього поняття покладено кілька загальних принципів:

- різноманітність видів сільськогосподарських культур, що дозволяють підвищити біологічну й економічну стабільність господарства, наприклад, за рахунок сівозмін, оброблення проміжних культур;

- відбір сортів сільськогосподарських культур і порід худоби, пристосованих до ґрунтово-кліматичних умов господарства й стійких до хвороб і шкідників;

- надання переваги виробленим у господарстві ресурсам у порівнянні з покупними й місцевим виробництвом необхідних матеріалів (за можливістю) у порівнянні із привізними з віддалених регіонів;

- посилення круговороту живильних речовин з метою знизити до мінімуму їх втрати за межі господарства за рахунок компостування гною й застосування сівозмін із включенням бобових культур для фіксації азоту;

- розміщення й утримання на пасовищах худоби при невеликій щільності, включення в раціони жуйних тварин більше грубих кормів замість концентрованих, визначення розмірів череди можливостями господарства виробляти корми й ефективно використовувати гній;

- підвищення здатності ґрунту поглинати внесені живильні речовини для наступного вивільнення в міру необхідності оброблюваних культур на противагу безпосередньому поглинанню культурою під час їх внесення;

- підтримка захисного покриву ґрунту протягом усього року шляхом обробки, при якій на поверхні зберігаються рослинні залишки, а також за рахунок покривних культур і живої мульчі;

- впровадження сівозмін із включенням культур із кореневою системою, що глибоко залягає, для витягу запасів живильних речовин із нижніх прошарків ґрунту, що дозволяє здійснювати контроль за поширенням бур'янів шляхом чергування культур, вирощуваних у прохолодну й теплу пору року;

- застосування розчинних неорганічних добрив, якщо в цьому є необхідність, лише в таких кількостях, які сільськогосподарська культура може ефективно використати, і тільки в тому випадку, якщо дефіцит живильних речовин не можна заповнити гноєм і бобовими культурами;

- застосування синтетичних інсектицидів і гербіцидів для придушення бур'янів, комах-шкідників і хвороб лише як крайні заходи й тільки якщо є явна загроза оброблюваній культурі [1; 2; 4; 6; 12; 14].

Принципи стійкого аграрного виробництва сформувалися з багатьох джерел – як сучасних, так і минулого досвіду. Воно, безсумнівно, бере початок від органічного сільського господарства. Спочатку в органічному сільському господарстві малося на увазі повторне використання джерел живильних речовин, вироблених господарством; не заохочувалося внесення живильних речовин у вигляді кормів для тварин або хімічних добрив [2]. У цей час особливо підкреслюється відмова від застосування синтетичних пестицидів.

Депресія в економіці аграрного виробництва зумовила зрушення в пріоритетах від «максимального виробництва» до «оптимального», в основі якого лежить ідея, що систему необхідно оцінювати не за тим, скільки вона виробляє, а за відносною вартістю виробленої продукції в порівнянні з витратами. У резуль-

таті виникло поняття «низьковитратне» сільське господарство, що відійшло від тривалої тенденції до збільшення виробництва за рахунок більшого використання покупних засобів виробництва. У США це поняття використовують тільки щодо оброблюваних культур, однак особливо в Західній Європі, де традиційне луго-пасовищне господарство часто пов'язане з високими витратами, – до пасовищ і кормових культур [6].

Часте зниження витрати засобів виробництва аграріями заради економії грошей виявляється шкідливим для навколишнього середовища й здоров'я людини. Тенденція до низьковитратного сільського господарства може допомогти у вирішенні інших важливих завдань, які вийшли на одне з перших місць в останні роки, наприклад, уникнути подальшого забруднення ґрунтових вод пестицидами й задовольняти зростаючий попит на чисті продукти харчування [2]. Ці проблеми викликали значний інтерес до стійкого аграрного виробництва, хоча навіть його основні ідеї ще не повністю розроблені. Поняття «стійке (збалансоване) аграрне виробництво» уживається в однині, у дійсності воно багатомірне й дотепер жодне з визначень не одержало загального визнання.

Слід вказати на розходження між «стійким», «альтернативним», «низьковитратним», «екологічним» й «відбудовним» аграрним виробництвом. За останні десятиліття всі ці й інші менш поширені поняття увійшли у вжиток як визначення для сільськогосподарських систем, перед якими постають загальні цілі: скоротити використання покупних засобів виробництва, особливо токсичних або непоновлюваних; зменшити збиток навколишньому середовищу й поліпшити захист води, ґрунту й диких тварин. На жаль, ані у спеціальній, ані в популярній літературі не міститься роз'яснення розходжень між ними.

Одні автори використовують їх як синоніми [6; 12], інші підкреслюють розходження [2; 3]. Так, «стійке» аграрне виробництво має часовий вимір і означає здатність зберігатися невизначений час, можливо, відповідно еволюціонуючи; «альтернативне» – має на увазі щось відмінне від переважаючої, або «традиційної» ситуації; «низьковитратне» – відноситься до зменшення використання матеріалів ззовні; «екологічне» – до принципів і процесів, які управляють природним середовищем; «відбудовне» – має на увазі здатність створювати необхідні системі ресурси.

Ці поняття стосовно до аграрного виробництва набули ще додаткових ознак. Так, «альтернативне» – це не тільки інший вид аграрного виробництва, воно ще повинне відрізнятися певним чином, бути більш стійким. Але поки це не уточнено, і визначення «стійкий» стало вживатися в настільки різних ситуаціях, що виникає небезпека втрати його справжнього значення.

Отже, необхідно визначити сутність цього поняття. При цьому можна виділити три можливих варіанти, з яких два пов'язані переважно із семантичними проблемами:

Перший варіант – участь декількох різних понять, однак автори не завжди праві у виборі самого підходящого. У цьому випадку дійсно потрібно кілька назв, хоча неточне їх використання створює враження, що вони більш-менш взаємозамінні.

Другий варіант – стосовно до аграрного виробництва всі ці слова здебільшого відносяться того ж самого поняття. Їх значення розширювалося, тому що кожне визначення пропонувалося кимось, хто вважав, що попереднє неточне.

Третій варіант – взаємозамінність понять залежить від контексту. Можливо, основні концепції, які всі ці поняття мають на увазі, різні, але, коли справа доходить до ілюстрування їх специфічними системами, посиляються в остаточному підсумку на ті самі приклади. Так, у першому дослідженні комерційного органічного аграрного виробництва в США використали лише термін «органічне» і було потрібно, щоб досліджуване виробництво не застосовувало синтетичні пестициди й неорганічні добрива [3]. При цитуванні ж цього дослідження говорилося про низьковитратне й екологічне аграрне виробництво. Семантична плутанина викликає більш серйозну проблему: можна допускати, а не демонструвати, що така сільськогосподарська система здатна одночасно служити декільком різним цілям і втілювати кілька різних сільськогосподарських ідеалів.

У наукових публікаціях ведеться дискусія щодо того, чи є «стійка» система стабільною; чи обов'язково вона має бути альтернативною або відмінною від переважної практики; чи є сільськогосподарська система, що не використовує так багато факторів виробництва, обов'язково екологічною, тобто більшою мірою природною екосистемою? [5; 10]. У багатьох публікаціях міститься припущення, що, коли хочуть досягти кожної з цих цілей, проходять повз інших [12]. Деякі автори визнають, що цілі істотно різні, незалежні й кожен можна досягти своїм шляхом [6; 9]. І рідко припускають, що при проектуванні окремих виробничих систем, а не в дискусіях про абстрактні концепції можуть виникнути несумісності, які фактично унеможливають досягнення всіх цілей.

Коли зазвичай низьковитратне аграрне виробництво ідентифікують зі стійким, виникає питання, чи зводиться стійке аграрне виробництво насамперед до зниження деяких витрат або витрат загалом, або до введення позитивної практики, що робить деякі витрати непотрібними? Органічне аграрне виробництво, що є попередником стійкого, уникає або значною мірою скорочує застосування двох важливих категорій покупних засобів виробництва, а саме синтетичних пестицидів і високорозчинних неорганічних добрив [2]. Причини цього пов'язані з продуктивністю ґрунтів, навколишнім середовищем, а також іншими біологічними й хімічними факторами. В аграріїв, що ведуть органічне аграрне виробництво, знижуються експлуатаційні витрати.

Останнім часом поширилася думка про виключення застосування деяких покупних засобів виробництва, що зумовлюється станом депресії в економіці країни, що впливає на значну частину системи аграрного виробництва [9]. Прихильники іншої школи, більшою мірою об'єднані оригінальною ідеєю органічного аграрного виробництва, стверджують, що аграрне підприємство повинне прагнути самозабезпечення як кінцевої мети [12]. Згідно із цими поглядами сам факт залежності від іншого регіону або іншого сектору економіки може створити проблеми.

Стійке аграрне виробництво повинне ґрунтуватися на позитивних заходах, що сприяють підвищенню родючості ґрунту, контролю за шкідниками, а також виконувати багато інших функцій, які в традиційному сільському господарстві

забезпечують покупні засоби виробництва [2]. Обходитися без цих засобів – не самоціль; ціль полягає у створенні системи, у якій вони виявилися б непотрібними. Така концепція підкреслює важливість круговороту живильних речовин, природного контролю за шкідниками, різноманітності видів, постійного захисту ґрунту живими культурами або рослинними залишками, здорового утримання худоби тощо.

Щодо цього цікаве використання терміну «органічне» у сучасному змісті, що колись вважався терміном із найбільш вузьким значенням і найбільш неприпустимим із усіх розглянутих вище понять. Міжнародна федерація рухів за органічне сільське господарство (IFOAM/ІФОАМ) – єдина організація з достатнім статусом, що дозволяє авторитетно виступати з таких питань на міжнародному рівні, як технічні стандарти на продукцію органічного аграрного виробництва заявляє вісім позитивних цілей, починаючи від високої якості продукції до підтримки генетичної різноманітності й забезпечення доходу працівникам аграрного виробництва [2]. У стандартах навіть зазначено, що якщо обрано техніку, що забезпечує досягнення цих цілей, то вона «дозволить уникнути... застосування хімічних добрив, пестицидів й інших хімікатів».

Розходження у відношенні до скорочення застосування засобів виробництва – не академічні нюанси. Аграрії, що ведуть органічне аграрне виробництво, не просто автоматично намагаються скоротити їх застосування взагалі. Фактично вони можуть компенсувати зниження збільшенням використання інших засобів виробництва. Наприклад, механічні методи контролю за бур'янами замість застосування гербіцидів вимагають додаткової техніки й пального, як і застосування гною замість концентрованих добрив. Деякі аграрії купують органічні добрива, які звичайно коштують дорожче, ніж ті ж живильні речовини в неорганічній формі. Якщо для контролю за шкідниками нехімічними засобами потрібно наймати професійних працівників, тоді один вид витрат (матеріал) замінюється іншим (обслуговування). За екологічними критеріями використання професіоналів, безсумнівно, переважніше, але економічно може бути не вигідно.

У відповідь на економічний тиск деякі аграрії знизили витрати на придбання пестицидів і добрива, а також на інші засоби виробництва, нічого не змінюючи в іншому. Відповідно до одного погляду це кваліфікується як стійке аграрне виробництво. Наприклад, у США вважають, що методи стійкого аграрного виробництва – ті, за яких застосовується менше промислових добрив, гербіцидів і пестицидів [12]. У деяких системах, наприклад, при вирощуванні пшениці в посушливих районах без пар, оброблюваних гербіцидами, пестициди й добрива завжди посідали важливе місце. Але, як показують оцінки, ця система не є стійкою. Ця система близько підійшла б до визначення органічної за стандартами деякими організаціями у США (але не за стандартами, розробленими ІФОАМ), оскільки в програмах сертифікації зазвичай зазначено, що не повинне робитися, і лише в другу чергу, що повинне бути зроблене. Крім того, ця система не є кращою з можливих з погляду навколишнього середовища й ресурсів. Інші системи були б ефективніші для підвищення продуктивності ґрунту, зниження ерозійних процесів, збереження місцеперебування диких

тварин і підвищення доходів аграріїв без використання матеріалів, застосування яких вважається небажаним. І ця система монокультури, безумовно, не відповідає визначенню «екологічна», тому що навряд чи відображає комплексну екологічну структуру, яку вона замінила.

Іноді в аграрному виробництві система добрив змінюється тільки тому, що випадково по сусідству виявилось джерело органічних відходів, які можуть замінити покупні неорганічні добрива. Таке виробництво виконує одну вимогу стабільності: не застосовує матеріал, що є непоновлюваним і потенційно небезпечним для навколишнього середовища [2]. Природно, відходи необхідно використовувати придатним для навколишнього середовища способом, інакше виникає ще одна проблема. Однак це не низьковитратна система, змінилася лише форма фактора виробництва, тому вона також уразлива з боку зовнішніх руйнувань, як і система, що залежить від факторів виробництва з непоновлюваних ресурсів. Просто одне джерело уразливості замінено іншим, тому що джерело відходів може закритися.

Деякі автори зводять обговорення стійкого аграрного виробництва до агрономічних, екологічних і біологічних аспектів або до економічних оцінок у переважаючих умовах [10]. Вони вважають, що аграрії самі можуть перевести одні виробничі системи в інші без яких-небудь значних змін в економічній, політичній і соціальній ситуації, у якій ведеться аграрне виробництво.

В інших дискусіях соціально-економічним перетворенням надається більше значення, ніж технічним розходженням між методами ведення стійкого й традиційного аграрного виробництва [6]. Ці перетворення включають: зв'язок аграрного виробництва із промисловістю; більш прямі зв'язки між виробниками й споживачами; більшу регіональну самозабезпеченість продовольством; перевага сімейним фермам у порівнянні з аграрними підприємствами й кооперативами; політику, що передбачає винагороду за збереження ресурсів; більш високу зайнятість у сільському господарстві; справедливий розподіл доходів серед різних груп виробників і між нинішнім і майбутнім поколіннями, а також соціальне й економічне відродження аграріїв.

Зв'язок між такими перетвореннями й змінами специфічної практики може здійснюватися в будь-якому напрямку, тобто кожне соціально-економічне середовище може стати як передумовою для прийняття у широкому масштабі методів стійкого аграрного виробництва, так і наслідком такого рішення. Наприклад, інтенсивне застосування хімічних методів контролю за комахами, як іноді стверджують захисники альтернативного аграрного виробництва, стало результатом домінування кіл, що представляють агрохімічну промисловість, які, як вважають, впливають на рішення виробників і на пріоритети в дослідницькій роботі [12]. Тому таке домінування повинне бути зменшене до того, як виробники стануть сприйнятливими до альтернативних рішень. З іншого боку, якщо виробники вирішать перейти на методи з меншим використанням хімічних засобів, оскільки передбачають, що застосування деяких агрохімікатів спричинить проблеми (наприклад, висока вартість, острах позик або загроза здоров'ю), то цей перехід знизить вплив агрохімічної промисловості.

Наступне важливе питання, що все ще залишається відкритим, стосується масштабів стійкого аграрного виробництва. Його прихильники переважно вважають, що воно більше підходить для невеликих і середніх розмірів виробництва [7]. Однак емпіричні доводи на користь такої думки, як правило, відсутні, а теоретичні аргументи сумнівні. Здебільшого, тенденція до укрупнення аграрного виробництва історично асоціювалася зі спеціалізацією, тоді як стійке аграрне виробництво віддає перевагу диверсифікованості в порівнянні зі спеціалізацією. Крім того, стійке аграрне виробництво може вимагати більшої уваги питанням управління. З одного боку, на невеликому виробництві аграрій може більше піклуватися про кожне поле або кожну тварину, з іншого боку – великі господарства можуть скоріше дозволити собі наймати фахівців або мати краще устаткування й техніку.

Зв'язок між виробничою системою й особистими оцінками аграрія також неясна. Деякі автори не бачать тут якого-небудь зв'язку [13; 14]. Сучасні виробники, якщо вони побажають, можуть використати методи ведення стійкого аграрного виробництва, не замислюючись про мотиви, оцінки або більш широкі категорії, якщо альтернативне рішення буде більш привабливим з погляду економічних вигід, здоров'я або безпеки. Відповідно до іншої точки зору аграрії стурбовані не просто короткостроковими доходами, але й добробутом майбутніх поколінь, сільських громад, у яких вони живуть і працюють, природним середовищем, естетикою пейзажу й ресурсами, які витрачаються в сільському господарстві, що стало ніби відмітною ознакою стійкого аграрного виробництва [9].

Якщо аграріїв можна було б переконати більше піклуватися про екологічні цінності, то вони вибрали б екологічно більш здорові методи. І якщо їх вдасться переконати прийняти ці методи, якими б не були причини (наприклад, економічні або більше жорстке законодавство про охорону навколишнього середовища), у результаті буде система, що краще захищає екологічної цінності. Можливе заперечення щодо останнього пункту полягає в тому, що зміни, зумовлені суто економічними причинами, можуть носити короткочасний характер за умови варіабельності економічних умов. Якщо виробництва менше застосовують пестицидів, оскільки ціни на вирощуванні культури були занадто низькими й не виправдовували витрат, така екологічно сприятлива зміна може бути не здійснена при наступному різкому збільшенні цін на сільськогосподарські культури. Зростаючий інтерес до низьковитратного аграрного виробництва тісно узгоджується зі спадом виробництва. Це вказує на головне розходження між «низьковитратним» й «стійким» підходами: навіть якщо обидва можуть мати довгостроковий ефект від скорочення застосування пестицидів, в останнього це відбувається з більш ефемерних причин, ніж тимчасова марнотратність при застосуванні пестицидів у високих дозах, коли ціни на сільськогосподарські культури перебувають на низькому рівні. Розходження між двома концепціями, мабуть, можна усунути шляхом злиття їх в один термін «більш низьковитратне / стійке аграрне виробництво», введений Едвардсом як вирішення проблем надвиробництва й захисту навколишнього середовища [5].

Вбачається необхідним здійснити розмежування між двома поняттями («стійке» й «низьковитратне» аграрне виробництво). Хоча автори стійкого аграрного виробництва можуть віддавати перевагу акценту на довгострокових факторах, не можна ігнорувати й короткострокові економічні фактори: якщо система не забезпечує достатнього доходу, що дозволяє аграрію вести свою справу, то вона нестійка. В ідеалі при відповідних сівозмінах, сортах сільськогосподарських культур і методах обробки ґрунту аграрій, що з екологічних причин не хоче застосовувати пестициди, не піддається спокусі їх застосовувати, навіть якщо ціни на культури знову збільшаться.

У літературі про стійке аграрне виробництво простежуються різні думки про якісні розходження між основними процесами, що лежать в основі стійкої й традиційної виробничих систем. Відповідно до одного погляду обидва типи систем можна описати й проаналізувати, використовуючи ті самі концепції [3]. Вони розрізняються лише специфічними умовами, які створюються при неоднаковій практиці ведення господарства. Інша думка полягає в тому, що складні взаємодії між компонентами стійкої системи аграрного виробництва викликають появу нових феноменів, які не спостерігалися при більш простій структурі традиційної системи [8]. Кожний із цих поглядів має право на існування, і розрізняються вони нерідко лише тим, на чому робиться акцент.

Неправильно заявляти, що стійке й традиційне аграрне виробництво керується протилежними засадами й механізмами – «природними» на противагу «хімічним», незважаючи на різну роль цих механізмів у двох підходах.

Це питання має важливі наслідки для політики у сфері сільськогосподарських досліджень. Можливо, затверджені в них методи придатні для стійкого аграрного виробництва, однак деякі вчені [11] вважають, що потрібні нові підходи й методи із суттєвими розходженнями в основних теоріях і концепціях. Агроекологія, що викликає все більшу увагу, стосовно до стійкого аграрного виробництва являє собою спробу ввести нові теоретичні принципи для аналізу сільськогосподарських систем. Однак ця сфера ще остаточно не сформована й фундаментальні агроекологічні дослідження ще не одержують сильної підтримки в більшості сільськогосподарських виробників.

Питання про те, чи вимагає визнання стійкого аграрного виробництва стратегічних економічних змін та іншого наукового погляду, у свою чергу, викликає питання: чи можуть існуючі наукові й навчальні установи відповідним чином опрацьовувати цю систему. Задовго до того, як увійшло у вживання поняття «стійке аграрне виробництво», методики з аналогічними цілями вже привертати увагу. Прикладом можуть служити інтегровані методи контролю за шкідниками для скорочення застосування пестицидів, удосконалені методи зберігання та внесення гною, що дозволяють максимально використати живильні речовини, а також системи мінімальної обробки ґрунту для запобігання його ерозії [5]. Свого часу багато аграрних установ почали здійснювати програми за напрямом «стійке аграрне виробництво». У таких програмах недовізно визнаний вплив руху за стійке аграрне виробництво і вказано на зацікавленість аграрного виробництва основного напрямку в застосуванні його ідей.

У дослідженнях, утворенні й пропаганді основного напрямку аграрного виробництва відбулися зміни. На думку деяких учених, наукові установи функціонують в умовах величезного тиску, що створюється міждисциплінарними границями й необхідністю вчених часто публікуватися [11]. Останнє може зі свого боку стати перешкодою на шляху довгострокових проєктів, наприклад досліджень, що охоплюють кілька циклів багаторічної ротації. Такий тиск може утруднити або унеможливити для наукових установ належним чином організувати наукові дослідження з питань стійких систем. Крім того, колишній спосіб мислення занадто сильно вкоренився серед сучасного покоління дослідників, щоб нові ідеї могли пробити собі дорогу.

Певна частина критиків стверджують, що аграрні установи не тільки не змогли відчувати сутність стійкого аграрного виробництва, але й не хочуть робити цього, а поспішність, з якою приймалися програми, – просте бажання відповідати зовнішнім тискам й, можливо, також послабити напір руху [4]. Просування ідей стійкого аграрного виробництва означає виклик деяким стратегічним економічним, соціальним і політичним обмеженням, який аграрні установи основного напрямку не можуть прийняти.

Оскільки за назвою «екологічне аграрне виробництво» сформувалося кілька концепцій, аграрне виробництво, що орієнтується на традиційний напрямок, змогло вибрати найбільш «безпечний» варіант, обробити його, зробивши прийнятним для бюрократичних органів, і привласнити собі.

Відносини між установами, що дотримуються традиційного напрямку, й прихильниками стійкого аграрного виробництва, безсумнівно, проясняться згодом. Самим сумним результатом буде переродження поняття «стійке аграрне виробництво» у якесь інше, офіційне, вживане в тих випадках, коли потрібно показати імітацію нововведень. Але, можливо, основний напрям виявиться сприйнятливим до нових ідей, що криються за назвою «альтернативне» аграрне виробництво. У такому випадку необхідно продовжувати кидати виклик установам, й змушувати їх рухатися далі, ніж може їм дозволити звичайна інерція. З іншого боку, якщо буде досягнутий дух стійкого аграрного виробництва як загальної стратегії, а не просто специфічні деталі системи, зрештою можна буде зневажити розходженнями між термінами «альтернативне» й «традиційне» аграрне виробництво як непотрібними.

Стійке аграрне виробництво вимагає більшої організації, ніж традиційне, оскільки при веденні стійкого аграрного виробництва технологічний контроль умов вирощування культур заміняють знання. Наприклад, при традиційному веденні аграрного виробництва хвороба тварин можна повністю контролювати шляхом рутинного профілактичного введення антибіотика, тоді як у стійкому аграрному виробництві мета полягає в тому, щоб запобігти захворюванню за рахунок зниження стресів, які роблять тварин більш сприйнятливими до хвороб, і утримання їх в умовах, які меншою мірою сприяють поширенню хвороби. Виробник у цьому випадку повинен уважно спостерігати за тваринами, щоб вчасно почати лікування, якщо в цьому виникне необхідність.

Вважають, що різким джерелом підвищених вимог до управління є необхідність приймати рішення на інтегрованій основі, що стосується всієї системи виробництва, на відміну від більш традиційних систем, де рішення приймаються по окремих ділянках [8]. Крім того, стійке аграрне виробництво часто зображується як пристосування загальних принципів до специфічних умов окремого підприємства, тобто характеризується підходом «набору рецептів», які можна застосовувати повсюдно, без урахування вимог агроєкосистеми. У літературі зі стійкого сільського господарства підкреслюється необхідність гнучкості підходів і відзначається, що немає кращого методу на всі випадки [3].

Якщо стійке аграрне виробництво створює більш труднощі для управління в цей час, ця проблема може стати менш гострою після того, як аграрії отримають відповідний досвід, а також державні органи та консалтингові служби приділять їм більше уваги. Скарги на відсутність надійних інформаційних джерел постійно чуються від аграріїв, що ведуть органічне аграрне виробництво, і немає сумніву в тому, що це стосується й інших підходів стійкого аграрного виробництва. В остаточному підсумку думка про складність управління в стійкому аграрному виробництві може зникнути й те, що нині уявляється неімовірно складним, стане більш досяжним.

Стійке аграрне виробництво – це синтез ідей, що виникли з різних джерел на підставі різних мотивацій. Воно постійно модифікується й удосконалюється у відповідь на існуючий економічний тиск на аграрних виробників і зростаючу заклопотаність проблемами навколишнього середовища у зв'язку із сільськогосподарською діяльністю. Хоча його коріння йдуть далеко вглиб, стійке аграрне виробництво як чітко сформульована концепція ще молода в порівнянні з часом, що буде потрібний для вивчення всіх відгалужень і повного розуміння його основних принципів.

Безперечно, необхідний великий обсяг досліджень і розробок для застосування концепції стійкого аграрного виробництва до специфічних ситуацій. Щоб повністю реалізувати свій потенціал, стійкому сільському господарству потрібно більша інтелектуальна сміливість. Повинні бути розроблені й уточнені фундаментальні принципи.

Список використаних джерел

1. Дерій Ж. В., Галицький О. М., Лівінський А. І. Удосконалення механізмів державного управління та регулювання розвитку аграрного виробництва України. *Український журнал прикладної економіки*. 2017. Т. 2. № 3. С. 51–62.
2. Жилиєв І. Б., Наумов О. Б., Наумова Л. М. Інституційні детермінанти й стратегічні напрями економічного розвитку національного господарства. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2016. № 5. С. 89–95.
3. Кіндзерський Ю. В. Економічний розвиток і трансформація промислової політики у світі: уроки для України. *Економіка України*. 2010. № 5. С. 4–15.
4. Наумов О. Б., Стоянова-Коваль С. С. Механізм державно-приватного партнерства як інструмент стабілізації інвестиційного процесу. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2016. № 6. С. 98–105.
5. Павлюк К. В., Павлюк С. М. Сутність і роль державно-приватного партнерства в соціально-економічному розвитку держави. *Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки*. 2010. Вип. 17. С. 10–19.

6. Про затвердження Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 19.09.2007 р. № 1158. *Офіційний вісник України*. 2007. № 73. 8 жовтня.
7. Про затвердження галузевої Програми розвитку молочного скотарства України до 2015 року: Наказ Міністерства аграрної політики України та Української академії аграрних наук від 10.12.2007 р. № 886/128. URL: http://www.uazakon.com/documents/date_b5/pg_gswbxt.htm.
8. Промышленная политика и управление развитием промышленности в условиях системных дисбалансов: концептуальные основы: монография / под общ. ред. В. П. Вишневого и Л. А. Збарзской. Донецк, 2013. 180 с.
9. Chamberlin G. Coordinating Monetary and Fiscal Policies in the Open Economy, *International Economics Letters*. 2015. № 4 (1). P. 15-25. DOI: <http://doi.org/10.24984/iel.2015.4.1.2>.
10. Danko Y., Kostyuchenko N., Petrushenko Y., Smolennikov D. Community-based approach to local development as a basis for sustainable agriculture: experience from Ukraine. *International Journal of Agricultural Resources, Governance and Ecology*. 2015. № 2. P. 178–189.
11. Galitsky O. M. The main directions of state regulation of agroindustrial complex of Ukraine. *World Applied Sciences Journal. (Education, Economics, Language and Communication)*. 2015. № 27. P. 142–145.
12. Gryshova I. Yu., Shestakovska T. L. The organic production in the context of improving the ecological safety of production of the food industry. *Food Science and Technology*. 2017. Vol. 11. Issue 4. P. 103–112.
13. Gryshova I. Yu., Shestakovska T. L. The Economic Measurement of Convergence of Institutional Impact on the Sustainability of Development of Domestic Enterprises. *Scientific notes of the Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine*. 2017. № 5. P. 61–66.
14. Gryshova I. Yu., Voronzhak P. V., Shestakovska T. L. The implementation of the principles of consumerism in the strategy of the development of business. *Scientific bulletin of Polissia*. 2017. № 2 (10)1. P. 41–48.

2.7. Еколого-економічна оцінка ефектів від розвитку відновлюваної енергетики

Технологічні інновації, які підвищують ефективність виробництва електроенергії від відновлюваних енергоресурсів, набувають усе більшого значення в сучасній українській економіці. При цьому варто зазначити, що генерація електроенергії за рахунок відновлюваних джерел енергії (ВДЕ) не спричиняє за собою емісію шкідливих речовин і парникових газів в атмосферу, на відміну від використання викопного палива традиційних джерел енергії. Дослідження доводять, що перехід до використання відновлюваних енергоресурсів сприяє значному зниженню антропогенної дії на клімат. Відновлювані джерела енергії потенційно можуть істотно підвищити енергетичну безпеку, особливо на регіональному рівні й понизити викиди CO₂ в атмосферу.

Теоретичні й методичні основи формування механізму раціонального використання природних ресурсів вивчені в працях учених ближнього зарубіжжя Н. Я. Лобанова, Л. Брауна, Е. Р. Магарил, А. А. Ільїнського, вітчизняних дослідників В. Баранніка, Г. Вороноського, І. Недіна, І. Плачкова, Р. Подолець, закордонних науковців А. Фербругген, В. Лаубер, Й. Мосс.

Мета дослідження полягає у формуванні ринкового механізму використання відновлюваних енергетичних ресурсів в умовах інституціональних змін, спрямованих на скорочення емісії парникових газів.

Сучасний ринок повинен орієнтуватися на раціональне використання ресурсів завдяки ціновим індикаторам. Проте не завжди ринок здатний виробити адекватні економічні сигнали. Розглядаючи ринок природних ресурсів, необхідно констатувати, що формування ціни іноді не відображає реальні соціально екологічні витрати, що призводить до неточності показників попиту і пропозиції, а також дефіцитності й загалом до відчутної екологічної дестабілізації, при цьому значно знижується стимул до проведення природоохоронних заходів і раціонального використання природних ресурсів [1].

Одна з головних причин ринкових провалів у економіці визначається наявністю зовнішніх ефектів (екстерналій). Екстерналії є ефектами й наслідками від ведення економічної діяльності, які впливають на третіх осіб, що не беруть участі при цьому в ринкових угодах.

Екстерналії мають дуже істотні наслідки для механізму функціонування ринку, ефективності ринкової рівноваги, добробуту людей, а також оптимального розміщення ресурсів.

Розглядаючи екологічну сферу діяльності, екстерналії можуть бути як позитивні, так і негативні. Останні проявляються у втратах, пов'язаних насамперед із забрудненням довкілля. Позитивні екстерналії визначаються заходами щодо скорочення викидів парникових газів, захисту озонового шару та інших.

Виділяють 5 типів екстерналій залежно від дії [2]:

1. Локальні – виникнення зовнішнього ефекту відбувається внаслідок діяльності населення, об'єктів-забруднювачів (підприємства-забруднювачі), природних об'єктів або інших підприємств.

2. Міжсекторальні – виникнення зовнішніх ефектів відбувається між окремими секторами економіки.

3. Глобальні – виникнення зовнішніх ефектів відбувається внаслідок того, що біосфера планети неділима, тому забруднення неможливо утримати в межах територіальних меж, через це негативні дії на довкілля, що виникають в одних країнах, унаслідок трансграничного перенесення завдають збитку в інших країнах.

4. Міжрегіональні – по суті, характер зовнішніх ефектів не відрізняється від глобальних, єдина відмінність, полягає в тому, що дія трансграничного перенесення забруднюючих речовин відбувається всередині країни.

5. Тимчасові – зовнішні ефекти, що виникають між поколіннями, прив'язані до концепції стійкого розвитку. Глобальні екологічні проблеми на сучасному етапі.

Розвиток відповідної еколого-економічної політики необхідно спрямувати на рішення завдань, пов'язаних зі спотворенням в оцінці зовнішніх ефектів, що приведе до підвищення ефективності у сфері природокористування й охорони довкілля.

Проблеми неефективності державного управління викликають необхідність вирішення питань у разі виникнення негативних екстерналій, за рахунок введення жорсткіших заходів у сфері природоохоронної діяльності на виробництвах, а також питання інституціонального розвитку екологізації суспільства.

Збільшення використання природних ресурсів у процесі господарської діяльності призводить до негайного збільшення обсягу відходів під час виробництва, що спричиняє за собою погіршення довкілля, підвищення антропогенного навантаження і, як наслідок, появу додаткових витрат, через необхідність відтворення екологічного потенціалу (тобто витрати і втрати, пов'язані із запобіганням або ліквідацією негативних причин і наслідків на довкілля).

Обов'язковою складовою громадського розвитку має бути діяльність, пов'язана з охороною довкілля (природоохоронна діяльність). Варто зауважити, що якщо збільшується рівень соціально-економічного розвитку, то повинна зростати і визначеність стратегії у сфері природокористування [3–5].

До природоохоронних (екологічних) витрат слід відносити витрати, пов'язані із загальною підтримкою природно-ресурсного потенціалу, що включає підтримку на глобальному, регіональному й локальному рівнях екологічної рівноваги, суспільно необхідні витрати на підтримку якості середовища, які пов'язані зі здійсненням усіх видів і форм господарської діяльності.

Екологічні витрати включають:

1. Витрати на підтримку природно-ресурсного потенціалу.
2. Природоохоронні витрати громадського виробництва.
3. Витрати громадського розвитку.

Витрати на природоохоронну діяльність доцільно поділяти на дві категорії: поточні і капітальні.

1. До капітальних витрат належать витрати на формування основних фондів, що мають екологічне призначення в матеріальних обігових коштах.

2. Поточні витрати – це витрати пов'язані зі змістом і обслуговуванням основних фондів устаткування, таких, що мають природоохоронне призначення.

Повна структура екологічних витрат представлена на рис. 2.33.

Доцільно виділити 3 види екологічних витрат:

- Перший вид екологічних витрат включає поточні й капітальні витрати; екологічне навчання персоналу; витрати, пов'язані зі здійсненням НДДКР з екологічного напрямку; ліцензування і сертифікація; екологічний моніторинг і аудит.

До другого виду екологічних витрат слід відносити вартісну оцінку збитку, яка визначається згідно з фактичними витратами.

Третій вид – екологічні витрати, що включають фактичну величину виплачуваних податків (штрафів і позовів) при ірраціональному використанні ресурсів і забрудненні довкілля.

Рис. 2.33. Структура екологічних витрат

Джерело: побудовано за даними [6].

Нині Україна перебуває на стадії радикальних змін у сферах: державного регулювання раціонального використання паливно-енергетичних ресурсів; природоохоронної діяльності; вдосконалення контролю якості й моніторингу довкілля; формуванні реальних діючих ініціатив для стимулювання впровадження кращих екологічно безпечних та енергоефективних технологій; зниження антропогенних викидів в атмосферу й негативного впливу на довкілля, за рахунок скорочення обсягу споживання електроенергії; ліквідації накопиченого екологічного збитку.

В Україні при формуванні кон'юнктури у сфері використання природних ресурсів, проявляється тенденція до розвитку двох таких зустрічних процесів: екологізація й економізація охорони довкілля.

Екологізація – це прийняття і впровадження в усі ланки господарської діяльності вимог з охорони довкілля. Економізація довкілля є розширенням методів економічного впливу для підвищення матеріальної зацікавленості підприємств при формуванні й організації заходів з охорони природного середовища.

Надзвичайно важливою складовою у сфері стратегії регулювання охорони довкілля, підвищення енергоефективності й раціонального використання паливно-енергетичних ресурсів є екологічний моніторинг.

Під екологічним моніторингом слід розуміти комплекс заходів, що включає систему спостереження, оцінку і прогноз стану довкілля під впливом антропогенних і природних чинників.

Мета екологічного моніторингу полягає в достовірному та своєчасному інформаційному забезпеченні органів державної і місцевих влад, організацій і громадян про стан довкілля, під дією природних і антропогенних чинників, впливі цих дій на здоров'я населення, а також для підготовки і прийняття заходів із забезпечення екологічної безпеки.

При визначенні пріоритетів у межах формування економічної політики в частині здійснення природоохоронних заходів, основою інформаційної підтримки для ухвалення рішень є дані екологічного моніторингу.

У процесі проведення екологічного моніторингу об'єктами спостережень є:

1. Джерела антропогенної дії (у тому числі потенційно небезпечні об'єкти).
2. Об'єкти природного характеру, тобто природні екологічні системи і складові елементи.
3. Об'єкти природно-антропогенного характеру, тобто об'єкти природного характеру, але схильні до змін під впливом господарської діяльності людини, такі, що при цьому мають захисне або рекреаційне значення.
4. Природні об'єкти.
5. Складові (компоненти) природного середовища, до яких відносяться: атмосферне повітря, підземні й поверхневі води, ґрунт, надра, озоновий шар атмосфери.

Принципова схема екологічного моніторингу наведена на рис. 2.34.

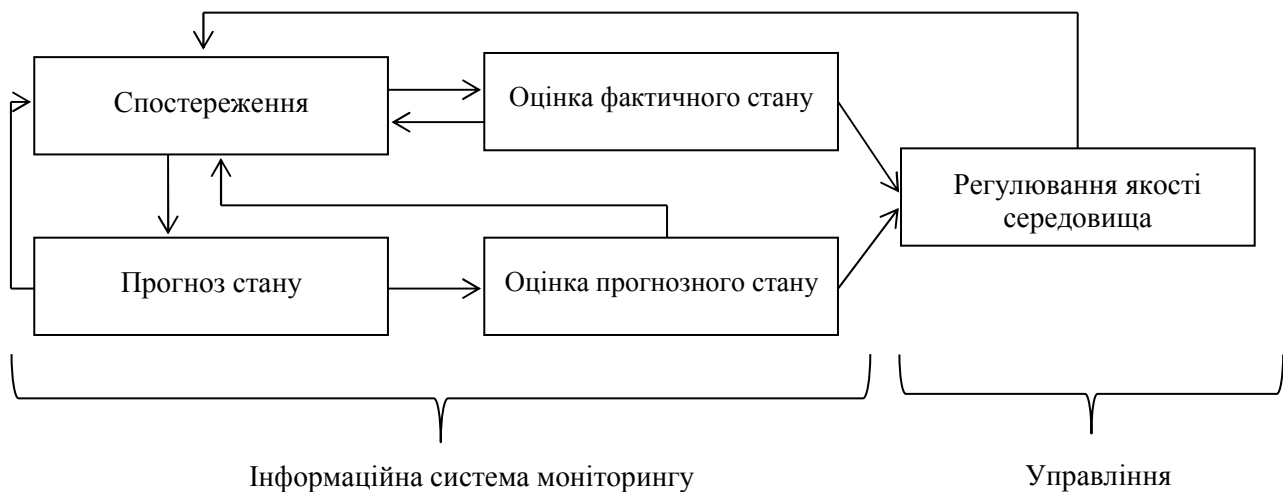

Рис. 2.34. Принципова схема екологічного моніторингу

Джерело: [6].

Створення й розвиток єдиної системи державного екологічного моніторингу потрібне для підвищення якості забезпечення охорони довкілля. Здійснення механізму цієї системи повинне забезпечуватися завдяки створенню і функціонуванню інформаційних ресурсів і спостережливих мереж у межах підсистеми державного моніторингу довкілля, а також за допомогою формування і подальшого використання державного фонду даних.

Основа для діючої системи державного моніторингу складається зі структурованої мережі пунктів спостережень служби гідрометеорології і моніторингу довкілля, вони встановлені у великих містах, на потоках і водоймах в районах з підвищеним рівнем антропогенної дії і на незабруднених ділянках.

При створенні єдиної інформаційної бази за об'ємами викидів CO_2 по кожному джерелу емісії необхідно проводити найбільш точніше оцінювання потенціалу заміщення устаткування традиційної генерації електроенергії на системи, що використовують відновлювану енергетику. При цьому оцінюється показник необхідних інвестиційних витрат, обсяг скорочення викидів парникових газів, економія енергоресурсів, тим самим оцінюється довгостроковий розвиток країни і регіонів, з виділенням економічних, екологічних, податкових і соціальних змін.

Потрібне створення єдиної інформаційної бази по об'ємах викидів CO_2 по кожному джерелу забруднення, і тим самим виникає доцільність проводити оцінювання техніко-економічного потенціалу заміщення традиційної генерації електроенергії відновлюваними енергетичними ресурсами.

Найважливіше питання для вирішення завдання широкомасштабного використання ВДЕ – ефективний перерозподіл отримуваної енергії від відновлюваних джерел. Енергія від відновлюваних джерел дуже нерівномірна і залежить від безлічі чинників. Для узгодження цих процесів існують такі варіанти режимів роботи енергоустановок на основі відновлюваних енергоресурсів [7]:

1. Комбіноване використання декількох джерел відновлюваної енергії, що забезпечують необхідний рівень споживання.

2. Накопичення надлишків енергії в періоди максимуму й віддача в періоди мінімуму, тобто акумуляція.

3. Робота в енергосистемі паралельно з мережею в режимі максимуму вироблення.

4. Підстроювання процесу споживання під процес виробництва енергії.

5. Недовикористання енергії ВДЕ шляхом дисипації (розсіювання) зайвої енергії.

Однією з ключових проблем перетворення енергії від відновлюваних джерел є питання акумуляції. Нині існує безліч систем акумуляції, що припускають зберігання енергії у вигляді теплової, механічної, хімічної або електричної енергії.

Розвиток відновлюваних джерел енергії підштовхує до розробки технологій акумуляції, а ті, у свою чергу, забезпечать подальше розкриття потенціалу «зеленої» енергогенерації. Відновлювані джерела енергії, при усіх їх позитивних якостях, у своїй продуктивності непостійні й тому недостатньо надійні, щоб стати основним енергогенеруючим активом стабільної енергосистеми. Саме тому розвинена система акумуляції забезпечить створення в майбутньому «зеленої», «розумної» енергосистеми – як глобальної, так і локальної.

Усе більша увага, особливо при проектуванні нових об'єктів ВДЕ, повинна приділятися створенню великих сховищ енергії. Так, наприклад, в околицях Лос-Анджелесу планується будівництво відразу двох великих сховищ енергії: одне для вітрової, яке зможе зберігати 100 МВт-г упродовж 4 годин, і друге – для сонячної енергії з потужністю 20 МВт. Між іншим, конкурс на будівництво цього об'єкта виграла Tesla Motors.

У Південній Кореї ще з кінця січня 2016 року функціонують дві системи зберігання електроенергії (місткістю в 9 МВт-г і 6 МВт-г). У Нідерландах уже інтегровано в національну електромережу сховище енергоємністю 20 МВт-г, в Німеччині в 2016–2017 рр. підключили шість систем зберігання енергії загальною потужністю 90 МВт. А в Британії восени 2016 провели тендер на 86 мільйонів доларів для будівництва восьми об'єктів зберігання енергії на основі літій-іонних акумуляторів, які в майбутньому будуть об'єднані в єдину систему загальною потужністю 211 МВт [8; 9].

Основною технологією, яка використовується для зберігання енергії, на сьогодні є літій-іонні акумулятори. За останні 20 років їхня вартість дуже впала (на 90 %), а масштаби використання настільки ж нестримно злетіли. Очікується, що в середньостроковій перспективі вартість літій-іонних акумуляторів продовжуватиме знижуватися, а їхня енергоємність зростати. На подальше зниження ціни технологій акумуляції впливатиме нарощування масштабів виробництва. Наприклад, будівництво Гігафабрики з виробництва акумуляторів для електромобілів Tesla Motors дасть змогу знизити їхню ціну до \$ 100/кВт потужності вже до 2020 року.

Крім різноманітності можливості використання літій-іонних акумуляторів для накопичення і зберігання енергії, у світі ведуться розробки більшості «альтернативних» методів. Одним із таких методів є план General Electric зберігати сонячну енергію за допомогою вуглекислого газу, а також розробки рідких сольових акумуляторів (з довговічністю у 10 разів більшої, ніж у літій-

іонних). Інший варіант сховищ енергії на стислому повітрі (витримують до 10 тис. циклів перезарядки). Не менш важливими в розвитку технологій акумуляції будуть і звичайні гідроакумулюючі електростанції, потужності яких ефективно комбінують із «зеленими» джерелами генерації для забезпечення надійніших енергопостачань.

При дуже високому рівні інтересу до відновлюваних енергоресурсів, серед багатьох експертів виникають сумніви та спори відносно ефективності й доцільності розвитку альтернативної енергетики. В основі таких розбіжностей лежать такі техніко-економічні проблеми: відносно невисокий рівень енерговіддачі систем відновлюваної енергетики й істотні інвестиції на придбання устаткування.

Але саме ці розбіжності є приводом для проведення детального аналізу всіх переваг і недоліків, визначення оптимальних технічних рішень, а також сфер застосування енергосистем на основі відновлюваних енергоресурсів.

Одним із ключових чинників розвитку відновлюваних енергетичних ресурсів є екологічність їх використання.

Можна з упевненістю зазначити, що сонячна енергетика є однією з найбільш чистих в екологічному відношенні, оскільки в результаті експлуатації сонячних електростанцій не відбувається викидів шкідливих речовин в атмосферу. Проте потенційної шкоди на довкілля завдається під час виробництва елементів сонячної енергетики (напівпровідникові матеріали сонячних елементів), а так само при їх утилізації (чи похованні) [10-12].

Що ж до енергії вітру, то в процесі експлуатації вітроелектричних станцій шкідливих викидів в атмосферу не відбувається, проте існує багато інших шкідливих наслідків від їх застосування: передусім це створення механічного й аеродинамічного шуму і потужних інфразвукових коливань; шкода заподіювана тваринам і птахам; перешкоди для радіо- і телемовлення, а також для повітряного сполучення.

Варто зауважити і про високий рівень енергетичної безпеки при використанні енергосистем на базі відновлюваних енергоресурсів. Ступінь забезпеченості країни і регіонів власними енергоресурсами є одним з основних чинників сприйнятливості до загроз енергетичної безпеки. Саме освоєння локальних енергоресурсів, таких як гідроенергетика, торф, а також сонячна, вітрова енергія дозволить забезпечити ізольованим районам енергетичну незалежність і безпеку.

У табл. 2.17 наведений порівняльний аналіз деяких параметрів при реалізації проектів у сфері відновлюваної енергетики порівняно з традиційними енергосистемами.

Стратегія стійкого розвитку, що припускає, у тому числі, зниження негативної дії на довкілля від антропогенної діяльності людини, визнана у всьому світі як необхідна до реалізації для забезпечення збалансованого розвитку глобальної економіки в майбутньому. Основою стійкості регіональних і світових господарств будуть нові енергетичні технології і джерела енергії, у тому числі відновлювані енергоресурси. Відновлювані енергоресурси стають головними конкурентними у світовій енергетиці, складаючи конкуренцію традиційної енергетики, і вже істотно впливають на зміну структури виробництва електроенергії й енергоспоживання в усьому світі.

Таблиця 2.17

*Порівняльний аналіз систем енергозабезпечення
на основі відновлюваних і традиційних джерел енергії*

№ з/п	Параметр оцінки	Традиційні джерела	Відновлювані енергоресурси
1	2	3	4
1	За видом джерела генерації	Засновані на застосуванні викопного палива – нафта, вугілля, природний газ, запаси якого обмежені	Базуються на різних природних ресурсах – енергія сонця, вітру, води та ін., що дає змогу зберігати запаси традиційних енергетичних ресурсів для майбутніх поколінь та в інших областях використання
2	Екологічність використання	- Високий рівень викидів забруднюючих речовин пов'язаний зі спалюванням палива (викиди в атмосферу таких речовин, як CO₂, CH₄, N₂O). - Викиди забруднюючих речовин у ґрунт і водойми, пов'язані з витоком при транспортуванні палива. - Шумова дія	Високий рівень екологічності енергоустановок, при їх функціонуванні практично відсутні викиди забруднюючих речовин в атмосферу. Відсутні витрати природоохоронного характеру, пов'язані з виробництвом і переробкою, як у випадку з викопним паливом
3	Капітальні й експлуатаційні витрати	- Високий рівень експлуатаційних витрат пов'язаний із придбанням і транспортуванням необхідних енергоресурсів. - Прийнятна вартість енергоустановок, доступність і відносно короткий термін окупності	- Відносно висока вартість енергоустановок через велику кількість комплектуючих (вартість систем акумуляції електроенергії може досягати до 50 % загального об'єму витрат усієї енергоустановки). - Практично відсутні експлуатаційні витрати. - Відносно тривалий термін окупності
4	Автономність енергоустановок	Середній рівень автономності систем (через необхідність постійного контролю достатнього рівня забезпеченості запасами палива й вимогам щодо експлуатації енергоустановок)	- Надзвичайно високий рівень автономності, що дозволяє забезпечити функціонування систем без людського втручання і зі здійсненням повного дистанційного контролю за всіма елементами енергоустановки
5	Енергетична безпека	- Збій постачань енергоресурсів. - Підвищення цін на енергоресурси, у тому числі у зв'язку з нестабільністю курсу валют. - Зниження рівня ККД у процесі експлуатації (як правило, виникає, якщо неякісне паливо або у разі неповного завантаження системи (нижче 40 %), що призводить до підвищеного зносу вузлів і агрегатів і, як наслідок, до фінансових витрат).	- Незалежність від паливних ресурсів, забезпечує енергетичну безпеку і стабільність ціни на електроенергію. - Устаткування має значний термін служби (більше 20 років), досить високий рівень надійності й низький рівень зниження ККД у період експлуатації.

1	2	3	4
		Постійний контроль якості палива і технічне обслуговування всіх вузлів і агрегатів установки	- Наявність систем акумуляції електроенергії дозволяє забезпечити покриття короткочасних пікових навантажень. - Швидке введення в експлуатацію. - Низький рівень коефіцієнта встановленої потужності (КВМ), так існує сильна залежність від часу доби і кліматичних умов
6	Перспективи і загрози	Підвищення вимог з боку держави у сфері експлуатації енергоустановок з високим рівнем викидів забруднюючих речовин в атмосферу, що може привести до додаткових фінансових витрат	- Стабільне зростання технологічного вдосконалення устаткування і підвищення ефективності їх використання (особливо в сонячній і вітровій енергетиці). - Величезний енергетичний потенціал для застосування ВДЕ (особливо в ізольованих районах), істотна частина регіонів має значний потенціал вітрових і сонячних ресурсів для їх ефективного використання. - Недостатньо опрацьована нормативно-правова база

Усе більшого значення набувають технологічні інновації, які підвищують ефективність виробництва обладнання для систем енергозабезпечення з використанням ВДЕ – з погляду підвищення продуктивності або зниження капітальних витрат. Таким чином, технологічний розвиток є найважливішою частиною потенціалу скорочення витрат, яке здатне збільшити використання систем ВДЕ. Доцільність використання відновлюваних енергетичних ресурсів доводиться систематизацією об'єктивних і суб'єктивних факторів розвитку сучасного енергетичного сектора, в числі яких: можливості інноваційних технологій; глобальні тенденції формування «зеленої» енергетики і боротьба з викидами парникових газів; зниження собівартості виробництва й експлуатації відновлюваних енергетичних ресурсів; масштабне освоєння віддалених родовищ корисних копалин і необхідність їх автономного енергозабезпечення.

Список використаних джерел

1. Методология комплексного решения эколого-экономических и социальных проблем недропользования / Лебедев Ю. В. и др. // Инновационные геотехнологии при разработке рудных и нерудных месторождений сборник докладов. Уральский государственный горный университет. 2015. С. 101–108.
2. Новикова О. В., Ван Ф. Управление энергоэффективностью – вклад в устойчивое развитие. *Фундаментальные и прикладные исследования в области управления, экономики и торговли*: сборник трудов научно-практической и учебной конференции: в 3 частях. Санкт-Петербург, 2018. С. 312–315.

3. Бояринов А. Ю., Адамык Я. А. Стимулирование развития возобновляемых источников энергии. *Инновации в современной науке: материалы VII Международного зимнего симпозиума*. Центр научной мысли. Москва: ООО «Издательство “Спутник+”», 2015. С. 7–12.
4. Рукавишникова И. В., Березюк М. В., Макарова Д. Н. К вопросу о необходимости формирования нового подхода к оценке экологического ущерба. *Экология и промышленность*. 2013. № 4. С. 62–64.
5. Череповицын А. Е., Смирнова Н. В. Стратегический менеджмент учебное пособие. Санкт-Петербург, 2012. 120 с.
6. Магарил Е. Р., Березюк М. В., Рукавишникова И. В. Экономика природопользования: междисциплинарный подход. Москва: КДУ, Университетская книга, 2016. 424 с.
7. Елистратов В. В. Возобновляемая энергетика. 3-е изд., доп. Санкт-Петербург: Издательство Политехнического университета, 2016 424 с. URL: <http://elibr.spbstu.ru/dl/2/s16-145.pdf/view>.
8. Global Trends in Renewable Energy Investment 2015. Bloomberg New Energy Finance. URL: <http://fs-unep-centre.org/publications/global-trends-renewable-energy-investment-2015>.
9. Planning for the renewable future Long-term modelling and tools to expand variable renewable power in emerging economies. The International Renewable Energy Agency (IRENA). URL: http://www.irena.org/DocumentDownloads/Publications/IRENA_Planning_for_the_Renewable_Future_2017.pdf.
10. Матвійчук Л. Ю., Герасимчук Б. П. Економічна доцільність використання альтернативних джерел енергії. URL: irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/ecfor_2013_4_5.pdf.
11. Прокіп А. В., Дудюк В. С., Колісник Р. Б. Організаційні та еколого-економічні засади використання відновлюваних енергоресурсів: монографія / за заг. ред. А. В. Прокіпа. Львів: ЗУКЦ, 2015. 337 с.
12. Герасимчук В. Г., Романюк О. В. Тенденції розвитку відновлюваної енергетики у світі і в Україні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2014. Вип. 1. С. 4-8.

2.8. Прикладні рішення ефективного розвитку морегосподарського комплексу України

Морегосподарський комплекс як об’єкт впливу державної морської політики – це територіальне поєднання суб’єктів господарської діяльності галузі морського транспорту, суб’єктів інших галузей, незалежно від форм власності, які взаємодіють між собою та конкурують у межах однієї сфери діяльності, з метою задоволення потреб населення та суспільного виробництва в продукції та послугах за допомогою використання ресурсів Світового океану, інтелектуально-професійних і створених людиною засобів [3]. Однією з найбільш важливих ознак діяльності у сфері морегосподарського комплексу є використання моря як транспортного шляху для здійснення різних перевезень. Разом з тим предметом діяльності підприємств морегосподарського комплексу є не лише безпосередньо використання моря у вказаному аспекті, але й діяльність, яка забезпечує функціонування морегосподарського комплексу і його розвиток, а са-

ме: портова, суднобудівельна, судноремонтна, діяльність рибного господарства. Саме за цими ключовими елементами здійснено дослідження проблем морегосподарського комплексу в контексті реалізації державної морської політики України. Сучасні тенденції щодо забезпечення оптимального та збалансованого функціонування морегосподарського комплексу, до структури якого входять морський і річковий транспорт з їхньою береговою інфраструктурою, а також галузі, діяльність яких пов'язана з використанням мінеральних, енергетичних, біологічних ресурсів морів і океанів, курортно-рекреаційні й туристичні комплекси спонукають учених до вирішення актуальних проблем розвитку, які нині стали на порядку денному. В умовах глобальних трансформаційних процесів досить важливим є відродження та розвиток сучасного морегосподарського бізнесу в Україні. Водночас вчені дійшли висновку, що включно до 2020 року кожен другий турист відчує на собі незабутній досвід круїзного туризму. Ринок круїзів збільшується за рахунок будівництва нових «плавучих готелів». Володіючи значним туристичним потенціалом, Україна може посісти гідне місце на світовій круїзній карті та безперешкодно розвивати круїзний туризм як одну зі складових морського господарства. Проблеми функціонування галузей морського господарства як складової реалізації політики модернізації національної економіки України перебувають у полі зору провідних науковців. Дослідження проблемним питанням можливості та доцільності розвитку вітчизняного круїзного туризму, розвитку морських портів, вибору стратегії на майбутнє. Водночас наявні розвідки не охопили всієї специфіки наслідків від ефективного управління галузей морського господарства та круїзного туризму як складового блока в нових умовах функціонування національної економіки.

Основою функціонування морегосподарського комплексу є торговельне мореплавство – діяльність, пов'язана з використанням суден для перевезення вантажів, пасажирів, багажу та пошти, рибних та інших морських промислів, розвідки та видобування корисних копалин, виконання буксирних, криголамних і рятувальних операцій, прокладання кабелю, також для інших господарських, наукових і культурних цілей.

Оцінка даних Всесвітньої туристичної організації ООН (ЮНВТО), де зазначено, що внесок туризму до світового валового внутрішнього продукту з урахуванням непрямого ефекту становить 10 %. Загальна кількість робочих місць, що безпосередньо стосуються сфери туризму, становить 11 %. Оскільки зазначена сфера пов'язана з діяльністю більше як 50 галузей, її розвиток сприяє підвищенню рівня зайнятості, диверсифікації національної економіки, збереженню й розвитку культурного потенціалу, збереженню екологічно довкілля, а також спонукає до гармонізації відносин між різними країнами і народами. Крім того, морський туризм є одним із засобів реалізації зовнішньої політики держави [21]. При цьому довжина прибережної смуги України як морської держави становить близько 2700 км. Незважаючи на ресурсну забезпеченість та безмежні потенційні туристичні можливості, Україна нині не має можливості конкурувати з розвинутими туристичними державами. Для раціонального й ефективного використання туристичних, природних, лікувальних ресурсів України необхідно здійснити регулювання туристично-рекреаційного простору шляхом забезпечення функціонування зон розвитку туризму і розробити та запропонувати споживачеві конкурентоспроможний національний туристичний продукт [20; 21].

Повністю погоджуюся із думкою вчених, що функціонування різних структурних ланок морегосподарського комплексу має базуватися й удосконалюватися на основі останніх наукових досягнень у таких сферах, як фізична океанографія, гідробіологія, гідрохімія, морська геологія і геофізика, екологія, з урахуванням еколого-економічних підходів та виокремленням конкурентних переваг круїзних турів.

На сьогодні круїзи є одним із найбільш швидкозростаючих секторів туристичного ринку у світі. Зростає круїзний флот, удосконалюються конструкції пасажирських суден, підвищується їхня комфортабельність, розробляються нові маршрути. Більшістю судів володіють великі круїзні компанії. У світі налічується більше 150 морських круїзних компаній. Серед них виділяють переважну більшість грецьких, італійських, іспанських, американських, данських та норвезьких круїзних компаній. До найбільш відомих перевізників у сфері морських круїзів належать Carnival Cruise Lines, Celebrate Cruises, Royal Caribbean International, Princess Cruises, Costa Cruises, Norwegian Cruise Lines. Кількість круїзних суден зросло спочатку 1980-х рр. Як висвітлюють дослідження, у 1985 році налічувалося 120 морських круїзних суден, у 1994 році вже 175 суден, в 2003 році їх кількість становила 327 суден. У 2006 році кількість морських круїзних суден становила 387 одиниць. Наприклад, компанії Carnival Cruise Line належить 11 круїзних суден, Royal Caribbean – 9 океанських лайнерів, Holland America Line – 8 круїзних суден, Windstars Cruises – 3 круїзних судна. Сучасні круїзні лайнери забезпечують комфортабельне проживання, якісне харчування, організоване дозвілля. Вони обладнані басейнами, спортивними майданчиками, полями для гольфу, ресторанами, кінозалами, музичними салонами, приміщеннями для дискотек, вертолітними майданчиками та іншими приміщеннями, спорудами для різноманітного і комфортабельного відпочинку. Середня вартість великого круїзного лайнера близько 90 млн дол. США. Найдорожче судно Queen Odyssey коштує 235 млн дол. США.

Корпорація Carnival Corporation пропонує на ринку близько 20 тис. місць на круїзних суднах. Лише незначно відстає корпорація Royal Caribbean, що володіє 19 тис. місцями на круїзних суднах на 550 круїзних маршрутах. Royal Caribbean працює на туристському ринку більше 25 років. Вона має у своєму розпорядженні власний флот із 9 круїзних океанських лайнерів вищого класу, а також у Карибському морі власний острів, який призначений для відпочинку учасників круїзних турів. Останнім часом стали популярні морські круїзи на невеликих парусних яхтах. Існує дві форми прокату яхт: без екіпажа (бербоут-чартер) і з екіпажем (тайм-чартер). Для подорожей на яхтах при заході в будь-який іноземний порт не потрібна віза. Яхту приймають на добу за так званим паспортом судна, оформленому на господаря судна або шкіпера. Переважну частину круїзних туристів постачає Північна Америка, переважно США, який забезпечує 61 % туристів. Частка Європи знизилася до 22 %, а лише 17 % припадає на всі інші регіони. Одним із молодих ринків круїзного туризму є Японія. Провідними країнами круїзного туризму є США, Великобританія, Норвегія, Італія, Франція. Основними споживачами морських круїзів є американці. При цьому найбільший обсяг морських круїзів припадає на Карибський басейн (55 %) і значно менше на Середземноморський (10 %).

Морські круїзні маршрути розрізняються за особливостями їх організації: кільцеві маршрути в певному басейні, наприклад, Середземного моря, із заходом у 8-12 портів різних приморських країн і популярних морських курортів відкритих маршрутів. Наприклад, навколо Європи, Скандинавії туристів доправляють з початкової крапки маршруту до кінцевої без зворотного повернення на судні або короточасні виходи в море на 2-3 дні. Такі рейси використовуються для спеціальних цілей. Зокрема, в Ізраїлі гральний бізнес заборонено, але на судах, що залишають територіальні води країни, такі азартні розваги припустимі. Також є прибережні морські екскурсії та прогулянкові рейси, тривалі маршрути і кругосвітні подорожі тривалістю до 140–180 днів. Водночас існує прийнята така цінова класифікація морських круїзних маршрутів: економ (75–150 дол. США на одну особу за добу); класичні (100–200 дол. США на одну особу за добу); преміум (150–400 дол. США на одну особу за добу); люкс (700–1000 дол. одну особу за добу у); ексклюзивні (більше 1000 дол. США на одну особу за добу).

Круїзні судна сертифікуються за 6 категоріями. До шостої належать судна категорії суперлюкс. Як висвітлюють проведені дослідження, круїзний ринок можна умовно поділити на два сегменти, що паралельно розвиваються: масовий, тобто мегалайнери, довжиною понад 300 м і пасажиромісткістю до 2000 осіб і більше та нішовий, переважно індивідуальний туризм на судах невеликого розміру, пасажиромісткістю до 500 осіб. Для обох сегментів ринку характерна висока диференціація продукту, що надається: для масового сегменту на борту судна; для нішового сегмента на березі, під час відвідування круїзних портів [8].

За географією круїзної діяльності виділяються такі найбільш розвинені туристські круїзні регіони світу:

- Карибський басейн (Мексиканська затока, Карибське море і Панамський канал). Головною перевагою Карибського басейну є те, що круїзи можна проводити цілий рік. Тривалість круїзних маршрутів коливається від 3 днів до 2 тижнів, маршрути класифікуються за такими напрямками: Західні Кариби, Східні Кариби, Південні Кариби;

- басейн Середземного моря. Найстаріший круїзний район світу. Круїзні маршрути охоплюють одразу декілька європейських країн – Іспанію, Францію, Італію, Грецію – і країни Північної Африки - Марокко, Туніс, Єгипет;

- круїзи навколо Скандинавії із заходом у глибокі норвезькі фіорди, навколо Європи з відвідуванням столичних міст та круїзи по Балтійському морю;

- тривалі круїзи з Північної Америки навколо мису Доброї Надії в Індійський океан і далі в Південно-Східну Азію і Австралію та круїзи в Океанії й Австралії;

- льодові круїзи – круїзні маршрути до берегів Антарктиди і до Північного полюса. Круїзи здійснюються цілий рік: влітку маршрути пролягають до Арктики, взимку основний напрям наведення - Антарктида. Із великих портових центрів, де розвинена круїзна справа, виділяються Майамі (США), Акапулько (Мексика), Генуя (Італія), Сінгапур, Дубай (ОАЕ), Ванкувер (Канада), Гонолулу (Гавайські острови, США). На Алясці обслуговують до 400 тис. круїзних туристів на рік. Найбільш екзотичними є круїзи в Арктиці та Антарктиці. Популярні

круїзи і до льодовика Гренландії та Ісландії. В Антарктиці туристи з круїзних лайнерів на вертольоті або катері відвідують узбережжя Антарктиди. Круїзи на поромах як різновид морських круїзів отримали розвиток здебільшого через короткостроковість і економічність. Сучасні пороми, що використовуються в круїзних цілях, є багато палубними кораблями. Особливо популярними є подорожі на комфортабельних поромах компаній Viking Line, Silja Line, DFDS Seaways, Fjord Line, Smyril Line, Color Line, Superfast series. Лідерами попиту є комфортабельні поромні круїзи, що здійснюються по Балтійському морю компаніями Silja Line і Viking Line. Круїзи по внутрішніх водних артеріях (рікам, озерам, каналам) прийнято називати річковими круїзами. Подорожі по ріках і озерах найбільш розвинені в державах, багатих судноплавними ріками. Річкові круїзи можуть проводитися в одному напрямку або мати кільцевий маршрут. Річкові круїзні маршрути залежно від умов перевезень, їх тривалості і протяжності, якості послуг, що надаються, поділяються на транспортні, туристські, екскурсійні.

Аналіз інформації наданої Всесвітньою туристичною організацією, показує, що стабільний приріст туристів, які використовують різні форми морських круїзів, становить 8 %. Нині щороку подорожують морем майже 15 млн осіб. І при цьому маємо можливість зазначити, що особливої актуальності набуває питання вивчення стану та тенденцій розвитку морського круїзного туризму в Україні. Чорне море має потужний потенціал для розвитку морського круїзного туризму. Водночас круїзна галузь відчуває потребу в нових маршрутах і портах заходу. Вітчизняні круїзні порти демонструють стабільність у зростанні суднозаходів та пасажиропотоку. Протягом останніх років кількість круїзних заходів у порти збільшилося майже на 13 %. Разом з тим треба звернути увагу на те, що пріоритети, від яких залежить майбутнє та реальність розвитку морського круїзного туризму, крім Морської доктрини України не визначені в жодному нормативно-правовому документі України. І з цим ще вченим і практикам потрібно працювати, виписувати такі завдання, щоб здійснити нормативно-правове регулювання діяльності господарюючих суб'єктів в цій галузі.

У результаті дослідження здійснено історичний екскурс і встановлено, що за роки існування СРСР найбільш дорогими та такими, що користувалися надзвичайним попитом, але були майже недоступними для потреб пересічних громадян, були тури по Чорному та Середземному морям. Ці тури дозволяли туристам відвідувати за короткотривалу подорож декілька міст-портів, відомих на світовому рівні. Також поширеними серед туристів були тури по річкових артеріях, зокрема і Дніпру. Після розпаду СРСР Україна повністю залишилася без необхідної кількості круїзних лайнерів [17], а тому були втрачені можливості розвивати цей вид туристичної діяльності на той час.

На сьогодні інфраструктура вітчизняних портів не пристосована для прийому мегалайнерів. У цьому питанні може йтися лише про Одеський морський порт, який здатний приймати судна завдовжки не менше 240 м з осіданням 8,5 м. Проте для розвитку морського круїзного туризму недостатньо лише покращити інфраструктуру українських портів. Для цього доцільним є розвиток й міської інфраструктури, зокрема аеропортів, укладання якісних доріг, облаштування місць для паркування саме екскурсійного автотранспорту [17]. Дослі-

дження підтверджують думку про те, що Чорне море водночас за своїм географічним положенням не є транзитним. З цією метою, щоб виокремитися в самостійний напрям для морського круїзного туризму близько п'яти вітчизняних портів повинні мати інфраструктуру, яка здатна обслуговувати судна довжиною понад 300 м. Нині таку інфраструктуру мають лише два чорноморські порти – Одеса в Україні та Констанца в Румунії. Також доцільно зазначити, що з 16 морських портів Чорноморського регіону, що підходять для прийому круїзних суден (порти Болгарії, Румунії, Росії, Грузії, Туреччини), деякі належать Україні. Серед них виокремлено порт в Одесі. Ці міста володіють унікальними історичними, культурними та туристичними пам'ятками, які могли би бути привабливими для туристів морських круїзних маршрутів [24]. За розрахунками експертів, кожний круїзний турист під час транзитного заходу судна у порт у середньому за 10 годин стоянки витрачає в місті перебування від 50 до 100 євро. Отже, круїзний туризм є прибутковою сферою національної економіки [24].

Про поживлення ринку круїзного туризму свідчить також зростання кількості спеціалізованих туристичних компаній, що пропонують тури українцям. До таких компаній, як «Троянда Вітрів», «Експрес Вояж», «Укрферрі тур», «Антарес» (все – Київ), «Центр круїзів України», «Сильвер Лайнс», «Диліжанс» (Одеса), Expert Cruise (Харків) приєдналися ще не п'ять туристичних операторів зі своїми мережами туристичних фірм [18]. За 15 років існування круїзної лінії від Пасау до української частини дельти Дунаю в порти Ізмаїл та Вилково було здійснено 597 суднозаходів круїзних суден Українського Дунайського пароплавства, іноземних фрахтувальників та судновласників. 76 933 туристів взяли участь у берегових та водних екскурсійних програмах, включаючи відвідування Дунайського біосферного заповідника з виходом до Чорного моря, піших екскурсій по Вилкову та автобусних – Ізмаїлом. За цей період отримано 1,3 млн євро доходів [22].

Таким чином, доцільно віднайти можливість вплинути на розвиток галузей морського господарства та морського круїзного туризму внаслідок застосування сучасних інструментів регулювання і переорієнтації принципів роботи суб'єкта господарювання у сфері морського туризму, який займається організацією круїзних маршрутів, а також через покращення регуляторної політики шляхом сприяння розвитку основних складових морського господарства та з урахуванням положень з реалізації Морської доктрини України на період до 2035 року.

Також важливим етапом є вибір механізму регулювання галузі у формуванні вибору пріоритетів, оновлення та створення нової інфраструктури в тому числі і для морського круїзного туризму. При цьому слід поліпшити роботу з перепідготовки кадрів для цієї сфери. Це сприятиме підвищенню прибутковості й інвестиційної привабливості, дасть можливість поступово заміщувати бюджетні надходження з метою фінансування цієї сфери на залучення позабюджетних коштів.

Розвиток морегосподарського комплексу є одним з пріоритетів державної морської політики, спрямованої на повноцінну реалізацію морського потенціалу України і забезпечення національних інтересів держави у Світовому океані

на найближчу та довгострокову перспективу. Розвиток економічних відносин морегосподарського комплексу з метою отримання суспільної економічної вигоди потребує реалізації низки завдань.

Таким чином, маємо всі підстави зробити висновки, що розширення морських досліджень є основою подальшого визначення проблем розвитку галузей морського господарства, а також передумовою і важливим чинником відновлення статусу України як морської держави. При цьому збалансований розвиток галузей морського господарства сприяє забезпеченню координуючої ролі держави в реалізації національної туристичної політики із застосуванням принципів та основних положень державно-приватного партнерства, організації і фінансування проведення наукових досліджень, концентрації ресурсів держави на пріоритетних завданнях розвитку сфери туризму; формуванні та розвитку інформаційної системи у круїзному туризмі та поступовій її інтеграції до світової інформаційної туристичної мережі. Важливими аспектами є удосконалення законодавства з питань регулювання суспільних відносин у сфері туризму, сприяння розвитку міжрегіонального та міжнародного співробітництва, поліпшення бізнес-середовища та розвиток добросовісної конкуренції саме у цій сфері. Безпосередньо на регулювання розвитку у сфері морського господарства впливає запровадження інституту саморегулювних організацій, зокрема створення національної туристичної організації, розроблення національних стандартів відповідно до міжнародних, популяризація України на світовій арені та просування якісних національних туристичних продуктів у інформаційному просторі. Отже, наявні можливості й потенціал у галузі, сприятливі умови для розвитку сфери туризму мають бути пріоритетними напрямками в регулювання розвитку морського господарства України.

Список використаних джерел

1. Баришнікова В. В. Пріоритети розвитку морського господарського комплексу України в умовах глобалізації: аналітична доповідь. *Регіональна філія національного інституту стратегічних досліджень у м. Одесі*. Одеса: Фенікс, 2013. 168 с.
2. Голубкова И. А. Закономерности развития круизного туризма. *Ефективна економіка*. 2012. № 12. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua>.
3. Державна підтримка розвитку морегосподарського комплексу України (організаційні та правові аспекти): монографія / за ред. О. М. Кібік, О. П. Подцерковного. Херсон: ФОП Грін Д. С., 2014. 442 с.
4. Жихарева В. В. Сучасні тенденції розвитку ринку круїзного судноплавства. *Розвиток методів управління та господарювання на транспорті*. 2012. № 39 (2). С. 153–166.
5. Зацепіна Н. О. Історія виникнення та сучасний стан круїзного туризму в світі. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2012. Вип. XXXIV. С. 232–234.
6. Іванов А. М., Саламатіна С. Є. Перспективи розвитку морського круїзного туризму в Україні. *Бізнес-навігатор*. 2015. № 1 (36). С. 145–151.
7. Ільченко С. В. Конкурентоспроможність та сталий розвиток морського господарського комплексу України. Одеса: ІПРЕД НАН України, 2011. 427 с.

8. Китай станет вторым по величине круизным рынком мира, пишет «Жэньминь Жибао». URL: https://24.kgbolshoj_tirazh/21317_kitay_stanet_vtoryim_povelichine_kruiznyim_ryinkom_mira_pishet_jenmin_jibao/full.
9. Клочков Ю. П. Прогнозна модель попиту на послуги морського круїзного транспорту. *Залізничний транспорт України*. 2003. Вип. 2. С. 43–44.
10. Котлубай В. О. Доцільність та умови створення українського міжнародного реєстру суден. *Актуальні проблеми держави і права*. 2013. Вип. 67. С. 309–315.
11. Котлубай А. М. Развитие торгового судоходства: проблемы и перспективы развития: монография. Одесса, 2008. 380 с.
12. Липинська О. А., Крисюк Л. М. Торговельне судноплавство України: перспективи розвитку. *Регіональні інновації*. 2012. № 47. С. 99–107.
13. Логунова Н. А. Теоретические аспекты развития круизного туризма. URL: http://www.rusnauka.com/19_AND_2013.
14. Ляховська О. С. Стан та перспективи розвитку круїзного туризму в Україні початку ХХІ ст. *Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*. 2013. Вип. 19 (2). С. 177–182.
15. Макогон Ю. В., Лысый А. Ф., Гаркуша Г. Г., Грузан А. В. Украина – держава морская: монография / под ред. Ю. В. Макогона. Донецк: ДонНУ, 2010. 393 с.
16. Нездойминов С. Г., Андреева Н. М. Морской круизный бизнес как вектор международной интеграции морехозяйственного комплекса Украины. *Економіка природокористування*. 2014. № 7. С. 43–45.
17. Одеський морський порт. URL: <http://www.port.odessa.ua/index.php/ua>.
18. Пересипкіна Н. О. Доцільність нормалізованого розвитку чорноморського круїзного сегменту. *Методи та засоби управління розвитком транспортних систем*: зб. наук. праць. 2012. Вип. 19. С. 30–40.
19. Пріоритети державної морської політики у сфері функціонування та розвитку морегосподарського комплексу України. Київ: НІСД, 2016. 46 с.
20. Про затвердження Морської доктрини України на період до 2035 року. Постанова Кабінету Міністрів України від 07.10.2009 № 1307. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/13072009>.
21. Стратегія розвитку туризму та курортів на період до 2026 року: схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16.03.2017 № 168-р.
22. Тищенко О. В., Філіпенко А. О. Круїзне судноплавство як чинник розвитку приморських регіонів України. Аналітична записка. URL: <http://www.niss.gov.ua>.
23. Хомич Л. Розвиток морських портів у контексті розширення транспортно-розподільчого та транзитного потенціалу України. URL: http://old.niss.gov.ua/book/Odesfilya/st_hom.htm.
24. National Institute for Strategic Studies (2012). Cruise shipping as a factor of the development of Ukrainian coastal regions. URL: <http://www.niss.gov.ua>.